

Isaac Deutscher om Sovjetunionen efter Stalin

I de tre följande artiklarna ger Isaac Deutscher sin syn på utvecklingen i Sovjetunionen efter Stalins död, med tyngdpunkten på Chrusjtjov-epoken. Första artikeln är från 1956 och den sista från 1965 (Deutscher avled 1967).

På marxistarkivet finns fler Deutscher-arbeten som behandlar olika aspekter av ämnet:

[Marxism och primitiv magi](#) och [Arvet från stalinismen – Utrikespolitiken](#) (1953) [bokutdrag]

[Den ofullbordade revolutionen 1917-1967](#). (1967) [bok]

[Den stora utmaningen - Utvecklingstendenser i sovjetisk politik](#). (1959 & 1961) [bok]

[Blev revolutionen förrådd?](#) (1965) [artikel]

Innehåll

Avstaliniseringens innebörd	1
Ideologiska tendenser inom Sovjetunionen.....	6
Chrusjtjovismens misslyckande	15

Avstaliniseringens innebörd¹

”Är avstaliniseringen ett tecken på en liberal utveckling i Sovjetunionen eller är det bara en tillfällig lösning?” Detta är förmodligen den livligast debatterade frågan inom intelligentsian i dag. Må jag vara förlåten om jag säger, att bakom själva formuleringen av den frågan kan man ana ett enormt avstånd till realiteterna i ämnet. Tanken att avstaliniseringen bara är en ”tillfällig lösning” eller en listig manöver, utförd av några få män i Kreml som ett led i en enkel personlig maktkamp, kunde kanske ha någon rim och reson 1953 eller 1954, innan hela kraften i reaktionen mot stalinismen hade hunnit verka. År 1956 är den synen: garanterat anakronistisk och ohållbar. Brytningen med stalinismen är nu kännbar i allt sovjetiskt tänkande och handlande: i in- och utrikespolitiken, i utbildningen, i filosofin, i den historiska forskningen och, förvisso, i den sovjetiska vardagsatmosfären. Djupet och bredden av den förändring som inträtt avslöjar att vad vi bevittnar är en mångsidig, organisk, bitvis våldsamt omvälvning av villkoren för en stor del av mänskligheten.

Här skall jag inte uppehålla mig vid sådana aktuella händelser som tjugonde partikongressen och Chrusjtjovs tal, vars betydelse är helt uppenbar. Vad dessa och liknande händelser visar är att även om Stalins efterföljare ursprungligen vägledades av rent taktiska hänsyn, så har effekterna av deras steg vida överskridit de taktiska ritningarna. Det autokratiska styrelseskick som Stalin lämnade efter sig är skakat. Ryggraden i KGB, den politiska polisen, är bruten. Arbetslägren håller på att upplösas. Den stalinistiska, monolitiska håller långsamt, mödosamt, men omisskännligt, på att ge vika för ett visst mått av meningsbrytningar. Om ”den liberala utvecklingen” görs liktydig med en radikal lättnad i tvånget ovanifrån och med en strävan mot styre genom samråd, har den utvecklingen uppenbart, och till och med på ett uppseendeväckande sätt, varit i full gång i sovjetsamhället.

Ändå viktigare än denna politiska utveckling är, för mig, dess sociologiska underström, vilken västliga kommentatorer och experter hittills knappast lagt märke till alls. Efter trettio år av det mest hänsynslösa och grymma stalinistiska förtryck kommer förhoppningarna om jämlikhet tillbaka, de vinner styrka och utövar rent av ett direkt inflytande på den officiella politiken. Av utrymmesskäl kan jag här inte summera, än mindre analysera, den senaste utvecklingen inom sovjetisk arbets- och lönepolitik. Dess samlade resultat har lett till att de groteska skillnaderna sedan stalintiden har reducerats. Stachanovismen, där dessa ojämlikheter lät sig sammanfattas, har fått en stillsam begravning, ”Det progressiva ackordet” (ett betalningssystem där den arbetare som producerar över sin norm förtjänar mer, enligt en allt mer progressiv skala, i takt med att han ökar produktionen) har förklarats satt ur spel i de flesta fall och är socialt ofarlig. (Under Stalins dagar var ”det progressiva ackordet” heligt!) Det nya lönesystem som nu håller på att arbetas ut skall baseras på timpenning snarare än ackordslön, vilken Marx beskrivit som en typiskt kapitalistisk betalningsform men som Stalin utropade till själva kärnpunkten i det socialistiska systemet med incitament. För tjugo år sedan beskrev Trotskij i ”Den förrådade revolutionen” och i andra skrifter, vilken väsentlig roll ackordslönen hade i den stalinistiska antiegalitära politiken. Sedan dess har Trotskijs argument vulgariserats och upprepats *ad nauseam* av alla vänster- och många inte fullt så vänstersinnade kritiker av stalinismen. Därför är det märkligt att konstatera att samma kritiker inte uppmärksammat att Stalins politik håller på att förändras också på den här avgörande punkten. På samma sätt har antistalinister ständigt, och med rätta, pekat införandet av avgifter och högskolestudier under trettioalet som en åtgärd, vilken skapade social ojämlikhet – somliga såg i detta en medveten handling, en social ”kontrarevolution” i Sovjetunionen. Därför är det inkonsekvent när de inte lägger märke till att i och med avskaffandet av *alla* avgifter för utbildning, så har Stalins

¹ Svar på frågor ställda av *Partisan Review* hösten 1956.

efterträdare utdelat ett ordentligt slag mot ojämlikheten (ingen nation i väster, inte ens de rikaste, förser ännu sina medborgare med gratis utbildning på alla utbildningsnivåer!)

Avstaliniseringen och ”liberaliseringen” skulle verkligen vara ett bedrägeri, om de begränsade sig bara till politiken och om de inte åtföljdes av en återuppvaknande socialistisk likställighet. Medan ojämlikheten tilltog i Sovjet, förtrycktes friheten, och den kan bara växa på nytt om ojämlikheten avtar. Sovjetsamhället är, och kommer utan tvivel en tid framåt att förbli ett mycket skiktat samhälle. Privilegier och sociala skillnader som växt fram under loppet av en generation kommer inte och kan inte försvinna med en enda gång. Kampen mot ojämlikheten kommer sannolikt att bli svår och lång. Men det för ögonblicket viktigaste är att striden har börjat igen efter ett så långt uppehåll och att utvecklingen mot jämlikhet redan har gjort – med förvånansvärda resultat! – sina första och imponerande landvinningar. Detta faktum väger betydligt tyngre än volymer av abstrakt politiskt teoretiserande kring ”omöjligheten av reformer inom ett totalitärt system”.

Det behöver knappast sägas, att tre årtionden av totalitärt styre utgör en svår belastning på den nuvarande situationen. Den sociala bakgrund i vilken stalinismen fann sina rötter har till stor del omvandlats, om än inte helt och hållet. Avstaliniseringen framskrider i dialektiska motsägelser. Regeln om den enda Ledaren har förkastats, men inte regeln om den enda fraktionen (för att inte nämna det enda partiet) ur vilken Stalins auktoritet härstammade. Principen om partiledningens ofelbarhet har övergivits, men såväl partimedlemmar som icke partimedlemmar förnekas alltså friheten att kritisera och byta ut ledarna. Männerna i ledningen talar om behovet av ett fritt och öppet meningsutbyte inom den marxistiska idétraditionen, men de kan stympa det genom administrativa metoder. (Detta har hänt i den viktiga debatten mellan ”konsumtionsanhängarna” och ”produktionsanhängarna”.) Å andra sidan: meningsutbytena kring sättet att leda Sovjet under det senaste kriget och återupprättandet av den sanningsivrande historieskrivningen, meningsutbyten som har ett nära samband till dagens och morgondagens politik, går alltså framåt. Reaktionen mot den stalinistiska disciplinen och andliga likriktningen är allmän och oåterkallelig, men den har inte varit tillräckligt positiv och inspirerad av så stora och klara idéer att den kan skänka samhället en verklig och fruktbar mängd av åsikter och göra samhället politiskt artikulerat. Principerna och praktiken från den stalinistiska teokratin är djupt misskrediterade, men deras anda gör sig påmind gång efter annan. Stalinkulten är död, men kulten av Lenin, som må vara hur förklarlig som helst till både innehåll och form, fortsätter att fördunkla det politiska tänkandet.

Det räcker att räkna upp dessa motsägelser – och det finns många fler – för att återigen demonstrera, inte bristen på äkthet som somliga tror, utan tvärtom den egentliga innebörden i hela processen. Utan dessa motsättningar skulle avstaliniseringen ha varit rena lögnen, teatergesten och trolleriet eller ett livlöst hopkok av någon trögtänkt ”politisk vetenskapare”. Nu är det bara som det är – en faktisk historisk utveckling.

Stalinismen representerade en sammansmältning mellan marxismen, och de halvbarbariska eller alltigenom barbariska traditionerna och den primitiva magin i ett allt väsentligt förindustriellt samhälle, alltså inte ett försocialistiskt utan ett förborgerligt samhälle. Ändå var det under stalinismen som Ryssland steg upp till positionen som världens andra industrimakt. Genom att den drev fram Rysslands industrialisering och modernisering, har stalinismen ryckt upp sina rötter med egna händer och förberett sitt ”borttytande”. Men här driver den komplexa dialektiken i situationen återigen gäck med ”den politiske filosofens” och moralistens logiska abstraktioner och förenklingar. Det är, i grova ordalag, den snabba utvecklingen av produktivkrafterna som gör det möjligt för och driver Sovjetsamhället att befria sig från de stalinistiska fjättrarna. Men det är också den relativa underutvecklingen hos dessa produktiva krafter, som vidmakthåller betydande rester av stalinismen.

En nation vars stadsbefolkning har vuxit med så mycket som femtiofem till sextio miljoner människor på trettio år, vars årliga produktion av stål stigit från fem till femtio miljoner ton under samma tid och vars industriella apparat tagit itu med den nukleära teknologins frågeställningar betydligt mer framgångsrikt än någon av de gamla industrinationerna i Europa – en sådan nation kan inte längre styras av någon ”uppåtgående sol” eller ”folkets far” och hållas i fruktan med hela den stalinistiska uppsättningen av symboler och förbud, som i huvudsak tillhörde en mycket tidigare och lägre fas i utvecklingen. Med en fast etablerad allmän äganderätt till produktionsmedlen, med konsolideringen av och tillväxten inom planekonomin och – sist men inte minst med traditionerna från en socialistisk revolution levande i folks sinnen, så bryter Sovjetunionen med stalinismen för att fortsätta sina framsteg mot jämlikhet och socialistisk demokrati.

Denna frammarsch stöter emellertid på svårigheter i form av de sovjetiska produktivkrafternas relativa otillräcklighet. De har inte utvecklats tillräckligt eller också har de utvecklats alltför ensidigt för att säkra merparten av befolkningen en levnadsstandard som ligger betydligt högre än nu, en levnadsstandard som tillåter att mänskliga relationer upphör att vara en ständig allas konkurrens och strid med alla och där de kunde genomsyras av en anda av socialistisk samverkan och förening. Den relativa bristen på konsumtionsvaror (i synnerhet bostäder!) är den avgörande *objektiva* faktor, som sätter gränsen för reformerna i riktning mot jämlikhet och demokrati.

Denna brist skall inte enbart ses i sammanhang med den inhemska ekonomiska situationen i Sovjetunionen. Den måste ses mot bakgrund av läget i världen, vilket påtvingar Sovjetunionen en ekonomisk och maktpolitisk kapploppning med USA och tvingar de styrande i Sovjet att till en viss punkt betona utvecklingen av den tunga industrin på omedelbar bekostnad av konsumentintressena. Behovet att industrialisera Kina och delar av Östeuropa har också samma effekt. Sovjetarbetaren har börjat att på fullt allvar ”finansiera” industrialiseringen av de underutvecklade kommunistiska länderna. Och han ”finansierar” den med resurser som i annat fall kunde ha använts för att höja hans egen levnadsstandard. Detta är, i förbigående, en annan, vanligtvis förbisedd men ytterst viktig del av avstaliniseringen. (Stalin tvingade andra kommunistiska länder att ”finansiera” Sovjets ekonomiska återuppbyggnad under åtminstone de första fem efterkrigsåren!) Här ser vi i själva verket hur två sidor av avstaliniseringen – Sovjets inrikesreformer och dess förändrade relationer med hela Sovjetblocket – kommer i direkt konflikt med varandra. (Det faktum att sovjetarbetaren ”finansierar” industrialiseringen av de underutvecklade kommunistiska länderna på sin egen omedelbara bekostnad är, naturligtvis, en historisk nymodighet av största politiska konsekvens. Det står i skarp kontrast till den imperialistiska praktiken, vilken har tillförsäkrat vinster åt kapitalisterna, men också höjt levnadsstandarden för arbetarna i de imperialistiska nationerna på bekostnad av de koloniala undersåtarna. En rakt motsatt utveckling äger rum i Sovjetblocket. Detta förklarar kanske varför det västliga pratet om fyra-punkts-program har blivit till åtlöje i Asien. Sovjets nya åtaganden gentemot andra kommunistiska länder fungerar emellertid också som en broms på den reformistiska utvecklingen inom Sovjet.)

De motsägelsefulla dragen i de subjektiva, mänskliga och psykologiska faktorerna i avstaliniseringen är inte mindre påfallande. Den tröghetsmekanism som håller stalinistiska handlings- och tankemönster vid liv får inte underskattas ens efter det bakslag som den tjugonde partikongressen innebar. Den är säkert inte förbrukad. En privilegierad minoritet måste tvunget försvara sina privilegier. En byråkrati som är van att bestämma i absolutistiska termer anstränger sig för att bibehålla sina företräden. Arbetararistokratin, eller en del av den, stödjer knappast en politik som minskar klyftan mellan denna ”aristokrati” och den stora massan arbetare. Men motståndet mot den nya politiken från alla dessa grupper har hittills visat sig vara svagare, mycket svagare, än man kunde ha väntat. Den värsta motsägelsen ligger i själva

karaktären hos de huvudansvariga för avstaliniseringen, vilka inte är några andra än före detta väktare av den stalinistiska ortodoxin. (Hur mycket trycksvärta har inte mina kritiker i i synnerhet USA slösat för att förklara mig ”en obotlig önskedrömmare” eller till och med en ”stalinistisk försvarare”, när jag förutskickade denna paradoxala utveckling tre år före Chrusjtjovs hemliga tal!)

Paradoxen är ingen tillfällighet. Avstaliniseringen har blivit en social nödvändighet och nödvändigheten arbetar via det mänskliga material som är tillgängligt. Om någon av de gamla bolsjevikiska oppositionsgrupperna – trotskister, zinovjister, bucharinister – hade överlevt till i dag, så skulle herrar Chrusjtjov, Bulganin, Vorosjilov och C:o säkert ha varit berövade makt och inflytande sedan länge, och antistalinisterna skulle ha genomfört avstaliniseringen helhjärtat, konsekvent, rationellt och med absolut ärlighet. Men den gamla oppositionen har eliminerats totalt och någon ny kunde inte utbildas och växa under Stalins välde. Detta verk – som skulle ha varit de sanna antistalinisternas rätt och privilegium att gripa sig an – har sålunda tillkommit stalinisterna själva, vilka inte kan sköta det annat än halvhjärtat och hycklande. De måste ointetgöra så mycket av sitt livsverk på ett sådant vis att de inte förorsakar sin egen undergång. Omständigheterna har tvingat Malenkov och Chrusjtjov att till en viss gräns fungera som verkställarna av Trotskijs politiska testamente. Det uppseendeväckande är inte att de spelar dessa roller klumpigt, dåligt och rent av monstruöst eländigt, utan att de spelar dem över huvud taget!

Hur länge kan deras uppträdande vara? Hur länge kan stalinismens epigoner hålla på att likvidera det stalinistiska arvet? Kan ”reformer ovanifrån” upphäva det totalitära systemet, eller vad som är kvar av det, och gradvis ersätta det med en socialistisk demokrati? Eller är en sådan utveckling otänkbar utan en revolutionär resning underifrån, vid vars blotta hot de nuvarande styresmännen emellertid skulle fly i panik från tanken på reformer?

Svaret på den frågan är inte en fråga om man teoretiskt föredrar ”reform” eller ”revolution” (vilket de av mina kritiker som anklagar mig för att predika ett slags ”oundviklig successivitet” för det efterstalinistiska Rysslands del tycks anta), utan en fråga om de faktiska förhållandena. Hittills har brytningen med stalinismen genomförts med reformer ovanifrån. Hela förloppet under de efterstalinistiska åren är en historia om häpnadsväckande reformistiska initiativ som kommer ifrån den styrande gruppen. Utan tvivel måste dessa initiativ ha blivit stimulerade av en rad påtryckningar underifrån, vilka gjort den styrande gruppen medveten om svårigheten att förena den nya sovjetiska samhällsstrukturen med den stalinistiska ”överbyggnaden”. Men påtryckningarna underifrån har i bästa fall bara blivit uttalade till hälften. Och ingen utanför den sovjetiska ledningen har haft någon möjlighet att uppskatta dem eller ens definiera dem med någon som helst noggrannhet. Något medvetet och effektivt politiskt initiativ har under alla omständigheter inte kommit underifrån – ingen spontan massrörelse, ingen ny, politisk organisation, målsättning, idé eller ens slogan. (Jag uppehåller mig naturligtvis bara vid Sovjetunionen. Här kan jag inte sysselsätta mig med det i några hänseenden annorlunda och mer komplexa läget i Östeuropa.) Visserligen har politiska fångar i lägren i Vorkuta och på andra håll rest sig för att försvara sina rättigheter, och georgiska studenter har demonstrerat för att värna om ... Stalins minne, men dessa och eventuella andra, liknande eller annorlunda manifestationer av den politiska aktiviteten ”underifrån” har, hur avslöjande de än är som symptom, varit begränsade till marginalen i det politiska livet och utgör ännu inte någon nationell politisk rörelse underifrån, ”reformistisk” eller ”revolutionär”. Den påfallande avsaknaden av en sådan rörelse kastar ett ändå skarpare ljus över fenomenet med reformer ovanifrån.

Inte heller detta läge är någon tillfällighet. Det återspeglar den klyfta, som mer än trettio års händelser har dragit upp i nationens politiska medvetande. Att stalinismen har ”atomiserat” och reducerat sovjetfolkets politiska intelligens till vanställdhet är en ofta upprepad truism.

Det är emellertid lättare att repetera truismen än att dra de slutsatser som obevekligt följer av den. I ett samhälle, vars politiska medvetenhet har atomiserats eller vanställt, kan ingen större politisk förändring komma annat än från den styrande gruppen, förutsatt att det finns ett överväldigande socialt behov av den. Detta är exakt vad som skett i Ryssland. Det spelar ingen roll hur mycket man ogillar Stalins epigoner, man måste erkänna att de ändå visat sig kapabla till ett betydligt mer lyhört svar på reformbehoven än vad som allmänt troddes om dem.

Men den pågående fasen är en övergångsperiod. Den kan endast vara så lång tid som det tar att brygga över eller fylla ut den historiskt betingade klyftan som löper i det sovjetiska folkets politiska medvetande. Den nuvarande liberaliseringsgraden är förmodligen helt tillräcklig, för att i någon mån låta nya former av politiskt tänkande och opinionsbildande vinna insteg hos intelligentsian och arbetarklassen. Dessa processer är av naturen molekylära och fordrar tid för att mogna. Men när de en gång mognat kommer de helt visst att grundligt förändra kommunismens hela moral och politiska klimat och förvandla det i en socialistisk demokratisk anda.

Först när klyftan i de sovjetiska massornas och den sovjetiska intelligentsians politiska medvetenhet har övervunnits, kan avstaliniseringen föras till den yttersta slutsats dit Stalins epigoner knappast kan leda den. I viss utsträckning måste en förändring i det klimatet sammanfalla med en generationsväxling. Det måste gå ytterligare några år innan resultatet av den efterstalinistiska opinionsbildningen visar sig och innan nya män träder fram och utvecklar nya idéer och formulerar nya program. Vid den tidpunkten kommer Chrusjtjov, Bulganin och deras generation under alla omständigheter att få träda tillbaka. Och troligen kommer de som då tar makten inte att vara medelålders män, som tillbringat och delvis förslösat sina bästa år under stalinismen, utan betydligt yngre folk som först nu håller på att växa upp till politisk mognad.

Huruvida förändringen och växlingen av de styrande grupperna och generationerna kommer att fortgå gradvis och fredligt eller genom våldsamma omkastningar och oförsonliga konflikter, är en fråga som varken behöver eller kan besvaras a priori. Hela utvecklingen är utan några föregångare och det finns alltför många okända tal i ekvationen. Man kan på sin höjd analysera de förhållanden, under vilka förändringen, eller raden av förändringar, skulle kunna följa en fredlig och reformistisk bana och de, under vilka den reformistiska fasen skulle visa sig vara enbart ett förspel till ett våldsamt uppror. Ämnet är för stort, komplext och spekulativt för att kunna tas upp i det här sammanhanget. Och vilken variation på den historiska utvecklingen det än må vara, så är den väsentliga förutsättningen densamma: uppkomsten av en ny och äkta politisk medvetenhet, som varken kommer att deformeras för att den tvingas in i något monolitiskt mönster eller förfalskas av totalitära myter. Avstaliniseringen gör det möjligt och till och med ofrånkomligt för en sådan medvetenhet att utkristallisera sig. Däri ligger kännetecknet på dess progressivitet.

Ideologiska tendenser inom Sovjetunionen¹

Ett studium av de existerande tendenserna inom det sovjetiska partiet och den sovjetiska ideologin kan ta sin utgångspunkt i den politiska kris, som utvecklade sig i Sovjetunionen under den andra hälften av 1964 och ledde till Chrusjtjovs fall. Krisen var en mycket komplicerad historia med många frågor, tendenser och aspekter sammanvävda och den ledde inte till några klart utformade lösningar. Situationen, sådan den utvecklade sig efter Chrusjtjovs fall, har förblivit lika tvetydig som den som rådde dessförinnan. Genom att lösgöra sig från sin ledare erkände de styrande grupperna i Sovjet indirekt att den chrusjtjovitiska politiken och dess ideologiska föreställningar var ett fiasko, men de avstod från att öppet uttala sitt konstaterande eller att dra slutsatser. Deras tystnad var ingen tillfällighet. Den återspeglade den djupa förvirring med vilken Chrusjtjovs efterföljare betraktade nederlaget för hans politik. Chrusjtjovismen hade, kort och gott, visat sig ur stånd att ta itu med de många frågor som avstaliniseringen gav upphov till. Att ha ställt dessa frågor var Chrusjtjovs historiska förtjänst. Att lämna dem olösta, oklara och, i många fall, också förvärrade blev hans dystra öde. Arvet från Stalintiden besegrade honom och det överskuggar allttjämt händelserna i dagens Sovjet.

Nu är det så gott som allmänt erkänt att stalinismen var en produkt av ett efterrevolutionärt, isolerat, underutvecklat och till stor del förindustriellt samhälle som var upptaget av en ”primitiv socialistisk ackumulation”, det vill säga av en snabb industrialisering och modernisering som genomfördes under statligt beskydd, på basis av allmän äganderätt till produktionsmedlen. Som styre och ideologi representerade stalinismen både en eftersläpad, nationell miljö och den progressiva omvandlingen av samma miljö. Härav kommer dualiteten i stalinismens karaktär och dess janusliknande uppenbarelse. Härav kommer å ena sidan dess grymma våldsamheter och primitiva, isolationistiska, ideologiska syn; och å den andra dess historiska kraft och beslutsamhet att ersätta Rysslands uråldriga produktionsmetoder och levnadsmönster med en modern planekonomi och en omfattande massutbildning. Självfallet kan inte hela det stalinistiska fenomenet låta sig förklaras enbart av dessa faktorer, men de tillhör dess mest centrala inslag. Stalinismen var sålunda en skapelse av den sociala omvandlingen och inte (som dess anhängare och också de flesta västliga antikommunistiska sovjetologer en gång vidhöll) själva kärnan eller den slutliga utformningen av det efterkapitalistiska eller socialistiska samhället. Själva den framgång med vilken stalinismen lyckades förändra och modernisera den sociala strukturen i Sovjet förvandlade den till en anakronism och gjorde avstaliniseringen till en historisk nödvändighet. Chrusjtjovismen var inte i stånd att agera som dess effektiva verkställare, trots att den uttalade behovet av det.

Om vi först tar de ekonomiska frågorna, så härstammade den stalinistiska planeringsmetodiken med dess byråkratiska stelhet och övercentralisering från den tidiga fasen av industrialiseringen, vilken utmärktes av en knapphet på produktiva resurser i alla hänseenden, på skolad arbetskraft, på teknologiskt kunnande, på utbildningsmöjligheter, för att nu inte tala om konsumtionsvaror. I och med att dessa brister gradvis övervanns och Sovjetsamhället gick in i ett mer framskridet stadium av ekonomisk expansion och höjd utbildning, så förlorade stalinismen sin relativa *raison d'être*, sitt existensberättigande. Den var en relik från det förflutna också under början av femtiotalet, och detta blev ett avgörande hinder för fortsatta framsteg.

Chrusjtjovs period innebar viktiga och positiva förändringar, en radikal minskning av tvånget i såväl det ekonomiska som det politiska livet, lättare arbetsförhållanden och en mer rationell syn på industrins skötsel. Man misslyckades dock med att rationalisera hela planerings-

¹ Detta är en föreläsning som Isaac Deutscher höll den 8 april 1967 vid en konferens om ”Sovjetunionen 1917-67” vid State University of New York, Binghamton.

systemet. Vad som åstadkoms på det området var en rent administrativ decentralisering av den industriella driften. Chrusjtjov upplöste de centrala ministerierna, som hade utövat absolut styre över samtliga branscher inom ekonomin. Detta var hans universalmedel, men det räckte inte som botemedel. 1964 stod det fullt klart att den nya administrativa ordningen hade resulterat i en långsammare ekonomisk expansion och en långsammare ökning av nationalinkomsten. När dessa bakslag sammanföll med en hel serie dåliga skördar och en nedgång i jordbruksproduktionen, så kom också förbättringen av den allmänna levnadsstandarden att stanna av. På samma sätt som alltså den stalinistiska stelheten och övercentraliseringen hade visat sig föråldrad under början av femtioalet, så visade sig nu det chrusjtjovitiska lapptäcket av decentraliseringsreformer vara otillräckligt för det begynnande sextioalets behov.

Men trots denna dämpning skall vi inte glömma att expansionen och omvandlingen av den sociala strukturen fortsatte i stor skala – och detta fordrade reformer betydligt mer radikala och mångsidiga än de Chrusjtjov och hans kolleger föreställt sig. Under de fjorton åren sedan Stalins död hade stadsbefolkningen i Sovjet nästan fördubblats. Den har ökat med närmare femtio miljoner människor, mestadels inflyttade från landsbygden som har uppslukats av industrin. Detta ger oss ett mått på de väldiga social-ekonomiska framstegen och de krav de ställer på ledarna inom staten och partiet. Att bara ändra de administrativa mekanismerna gör inte de kraven rättvisa. Den chrusjtjovitiska decentraliseringen var i själva verket bara en begränsad, ensidig och byråkratisk reaktion på Stalins övercentralisering. Dess effekter var sannolikt välgörande i vissa fall, men värre i andra och på det hela taget inadekvata. Vad Chrusjtjovs efterföljare sedermera har försökt göra är att ersätta den ekonomiska decentraliseringen med en rent administrativ. Detta är innebörden i den senaste industriella reformen med dess tonvikt på autonomi och lönsamhet för varje industriell koncern. Inom parantes: det nya i denna reform är av betydligt mindre omfattning än vad det förefaller de flesta västliga observatörer. Och även om den också kan ha sina goda effekter och tillfälligt stimulera produktionen, så är det knappast troligt att den ändrar ekonomins byråkratiska prägel.

Frågan om centraliserat kontra decentraliserat styre är, enligt min åsikt, bara en del av problemet med den sovjetiska ekonomins rationalisering och inte ens dess mest väsentliga del. Dilemmat mellan centraliseringen och decentraliseringen finns inbakat i varje planekonomi. Det kan inte lösas dogmatiskt eller ensidigt och det kan inte trollas bort. Dialektiken i planeringen består exakt av detta – att planeraren ständigt måste försöka att balansera mellan motsatserna och enhetligheten, på samma sätt som han måste finna jämvikten mellan de allmänna, sociala behoven och lönsamheten inom vissa koncerner, mellan tillgång och efterfrågan och mellan produktion och konsumtion. Det finns inget givet recept för hur man skall uppnå denna jämvikt. Skalorna kan och måste, förvisso, skifta på ett eller annat sätt och det är planerarens uppgift att kontrollera dessa pendelrörelser och korrigera dem.

Om jämvikten under stalintiden rubbades av övercentraliseringen, så har sovjetiska (liksom jugoslaviska och östeuropeiska) ekonomer som reagerat mot det förflutna utan tvivel överbetonat principen om decentralisering på skilda sätt. Deras nästan extrema koncentration på varje industriell enhets självbestämmanderätt och lönsamhet kan svänga pendeln alltför långt åt det hållet på bekostnad av de sociala intressena och planeringen. Vissa reaktioner mot denna tendens gör sig redan påmind. Det är i varje fall för tidigt att i denna tendens se ett återupplivande av den äkta marknadsorienterade ekonomin eller något slags återupprättande av kapitalismen. Sovjetekonomin var ojämförligt mer marknads- och vinstorienterad under 1920-talets NEP-period än den sannolikt kommer att bli om och när de nuvarande reformerna blir fullbordade. Men det var ändå ett stort steg från NEP till ett återinförande av kapitalismen. Libermanism är inte liktydigt med ekonomisk liberalism.

Den centrala fråga som chrusjtjovismens misslyckande har ställt är emellertid varken administrativ eller ekonomisk till sin karaktär utan socio-politisk. Den huvudsakliga orsaken

till den ekonomiska oredan under de sista åren av Chrusjtjovs styre ligger i den moraliska krisen, i den ständiga konflikten mellan styrande och styrda, i konflikten mellan ”vi” och ”de”, det vill säga i känslan hos arbetare och intellektuella att ”de”, byråkraterna, ”ändå gör precis som de vill”, oavsett ”våra” behov, krav och önskningsar. Det är därför rent administrativa eller ekonomiska botemedel inte kan få rätsida ens på de administrativa och ekonomiska svårigheterna. Och varken Chrusjtjov eller hans efterträdare har varit i stånd eller villiga att ta itu med de moralisk-politiska aspekterna på läget. Det var därför chrusjtjovismen led nederlag efter nederlag, nationellt och internationellt till dess den råkade in i ett absolut dödläge.

Nationellt var chrusjtjovismen oförmögen att fylla det politiska och ideologiska tomrum som stalinismen lämnade efter sig. Eftersom jag har analyserat den frågan på annat håll,² skall jag här bara säga att Chrusjtjov och hans kolleger, de nuvarande ledarna i Sovjet, har förvaltat arvet från staltiden på ett sådant sätt att det inte kunnat annat än skapa förvirring och besvikelse. Uppfostrade i den stalinistiska tanketraditionen och ständigt medvetna om sin egen medverkan i stalinismen, har de enbart försökt att fylla ut tomrummet med hjälp av byråkratiska manipulationer. Till och med avstaliniseringen skötte de på ett stalinistiskt vis. Präglade av den karakteristiska stalinistiska tron på listens allmakt, vilken för dem har styrkan hos en outplånlig vidskepelse, gjorde Chrusjtjov och hans efterföljare till sist också avstaliniseringen till ett bedrägeri, till ett omfattande och utstuderat försök att förvillna och lura. De tog avstånd från Stalins skenhelighet, men försökte skydda den hierarkiska strukturen den vilade på. De framhävde hans brott och gjorde vad de kunde för att dölja sitt eget deltagande i dem. De misskrediterade ”personkulten” men hängde sig kvar vid den ortodoxi som kulten hade resulterat i. De höjde sina röster mot Stalins storvulna despotism men var angelägna att bevara de flesta trossatser och dogmer. De befriade det sovjetiska folket från hans massiva och överallt närvarande terror men de försökte behålla statsbyggnaden i den utformning den hade antagit under denna terror. De försökte att bevara monoliten och hålla det sovjetiska samhället i det konturlösa och splittrade tillstånd då folk inte kan tänka själva, uttrycka sig själva, nå fram till annorlunda åsikter och ge röst åt dem.

Men det stora bedrägeriet med alla dessa undanflykter, svepskäl och motsägelser fungerade inte. Under den monolitiska ytan, djupt nere i folkmassorna och också högre upp i den styrande gruppen, uppstod en tilltagande oro. Somliga människor genomskådade undanflykterna och motsägelserna och började kräva en mer radikal och uppriktig avstalinisering. Andra, speciellt inom byråkratin, blev rädda för den ideologiska utförsbacken och krävde ett slut på vanhelgandet av den gamla gudabilden. Många reagerade helt enkelt med avsmak och cynism. Några fordrade lindring eller avskaffande av skilda former av administrativ kontroll och åsiktskontroll, ett krav på mer frihet. Andra, återigen inom byråkratin, var angelägna om att stänga portarna av rädsla för att det allmänna missnöjet och kritiken kunde svälla till en stormvåg. Chrusjtjov manövrerade, klumpigt och under svårigheter, mellan dessa motstridiga viljor till dess han helt hade uttömt sin moraliska kredit. 1956 använde han Stalin som den store syndabocken för alla de brott den sovjetiska byråkratin begått. 1964 var det byråkratin som helt lugnt gjorde Chrusjtjov till syndabocken. Men de män som kom efter honom ärvde alla hans svårigheter, utan att ha något nytt program eller någon ny föreställning om hur de skulle lösas. Deras främsta fördel framför Chrusjtjov var att de kunde kosta på sig en tids stampande på samma fläck, vilket han inte kunde.

Skillnaden mellan avstaliniseringens anhängare och de stalinistiska fanatikerna eller kryptostalinisterna har legat på ytan i den sovjetiska politiken. Det visade sig under

² Se till exempel ”Chrusjtjovismens misslyckande” nedan och [Den ofullbordade revolutionen 1917-1967](#), kapitel 6.

Chrusjtjovs strid mot Molotov, Kaganovitj och deras sympatisörer, och den har i stor utsträckning skildrats i den sovjetiska litteraturen. Skillnaden motsvaras i stort av meningsskiljaktigheterna mellan de i den styrande gruppen som föredrar en gradvis och begränsad liberalisering och de som är benägna att upprätthålla de disciplinära och auktoritära rutinerna inom parti och stat. Chrusjtjov, som alltid försökte att vara alla till lags, råkade till slut i motsättning till samtliga. Kryptostalinisterna förlät honom aldrig hans tal vid den tjugonde partikongressen. Byråkraterna var snara att hämnas på honom för pogromen inom de centrala ekonomiska ministerierna. Och disciplinkarlarna ogillade att han tillät kritiker att öppet ge uttryck åt sina åsikter, inte bara om Stalins styre, utan om de stalinistiska rester som överlevde överallt i Sovjet. Å andra sidan visste kritikerna och de sociala skildrarna, liberalerna och radikalerna att Chrusjtjovs välvilja var i högsta grad opålitlig och bedräglig. De visste bara alltför väl att varje offentlig gest i liberaliseringens tecken dolde många förtryckarhandlingar. Författarna och konstnärerna spjånade emot hans censur och hans försök att pådyvla dem sin egen simpla och oskolade smak. Under 1964 formade antistalinisterna och kryptostalinisterna, liberaliseringens förespråkare och de auktoritära för ett ögonblick en allians emot honom, var och en i hopp om att dra fördel av hans fall. Också dessa förhoppningar har kommit på skam. Chrusjtjovs efterföljare har inte identifierat sig med någon av dessa oeniga grupper. De har snarare försökt att göra exakt vad Chrusjtjov gjorde, bara mer diskret och försiktigt. De har fortsatt medelvägen fram och ansträngt sig för att hålla stånd mot ”extremerna”.

Skillnaderna mellan avstaliniseringens anhängare och kryptostalinisterna och mellan liberaliseringsförespråkarna och de auktoritära utgör bara en del av bilden, dess mest framträdande och urskiljbara del. Överskuggad av den är en annan skiljaktighet, huvudsakligen latent och inte helt utvecklad men kanske ändå mer väsentlig i ett längre perspektiv, nämligen skiljaktigheten mellan höger, vänster och center. Att denna klassiska uppdelning dyker upp på nytt är en naturlig följd av att monoliten håller på att spricka sönder, den monolit vars väsentliga insats bestod i att undertrycka den dialektik som är inneboende i varje levande rörelse eller parti, och i att förhindra varje spontan utbildning av åsikter, såväl inom som utom partiet. Förra gången Sovjetunionen bevittnade en öppen strid mellan höger, vänster och center var under mitten av tjugotalet. Det pågående återupplivandet av skillnaderna innebär i viss utsträckning, men inte mer, en återgång till tjugotalets mönster, men det sker spontant, nästan omedvetet och förvirrat. Och med tanke på förändringarna av de sociala villkoren och i politikens innehåll, kan dessa tendenser inte ha annat än begränsade likheter. Att utvecklingen mot en splittring mellan höger, vänster och center är i full gång inom den internationella kommunistiska rörelsen är nu fullt uppenbart, även om splittringen är oklar och förvanskas av allehanda byråkratiska manipulationer och även om varje riktning förefaller att identifieras med särskilda nationella intressen och åsiktsriktningar – vänstern eller ”ultravänstern” med maoismens centrum med den rådande sovjetpolitiken och högern med titoismen och dess otaliga nationella varianter. Nu är dock *en tendens* mot en sådan här differentiering urskiljbar också inom varje *enskilt* kommunistiskt parti, även om vart och ett av dem försöker att vidmakthålla en mask av monolitisk enhet. Detta gör det ofta svårt att upptäcka och värdera denna utveckling i det undanskymda. Men när denna mask med ens plötsligt och dramatiskt råkar falla av, som helt nyligen skett i Kina, så gör sig den splittrade verkligheten med ens påmind. Det sovjetiska partiet är knappast mer monolitiskt eller mer enigt än det kinesiska var strax före den så kallade kulturrevolutionens utbrott. Här och var pekar många indikationer på detta djupt liggande, uppsplittrade mönster – jag påpekar än en gång att det bara är en outvecklad eller, i bästa fall, en till hälften potentiell eller aktuell klyvning mellan höger, vänster och center.

Klyvningen kan inte slå ut i full blom så länge de inblandade grupperna inte är fria att uttrycka sig själva och formulera sina idéer eller program, för det är just i en sådan utveckling som ideologiska riktningar och politiska grupperingar blir medvetna om sig själva och finner sin identitet.

Jag bör kanske här klara ut mina kriterier och förklara vilka attityder jag beskriver som ”vänster” eller ”höger” i samband med det sociala livet i Sovjet och den nuvarande sovjetiska politiken.

De särskilt viktiga frågor där meningsskiljaktigheterna tenderar att uppstå är jämlikheten kontra privilegierna; arbetarkontroll eller arbetarnas deltagande i kontrollen över industrin kontra ett strikt direktörsstyre; yttrande- och församlingsfrihet kontra byråkratisk diktatur och monolitisk disciplin; och sist, men inte minst, den socialistiska internationalismen kontra nationalismen. Varje noggrann iakttagare av Sovjet, ja varje uppmärksam läsare av sovjetiska tidskrifter och sovjetisk litteratur, som är förtrogen med dess idiom à la Aesopus, har få eller inga svårigheter att spåra dessa motstridiga attityder så som de återspeglar sig i sovjetiska publikationer eller bryter sig i den officiella politikens slingerkrokar. Dessa skiljaktigheter låg latenta också under Stalins dagar, men då var samhället atomiserat, uppsplittrat och de mänskliga atomerna var helt omöjliga att foga samman eller smälta ihop till grupper. De förde en existens liknande Leibnitz' monader, slutna inom sig själva, isolerade från varandra, oförmögna att kommunicera. När kommunikation förekom var det bara en dubbel dialog mellan två atomer, så som Jevtusjenko skildrar den i sin ”För tidig självbiografi”, när han beskriver sitt ideologiska gräl med en poetkollega, en etablissemangets skald, en stor rysk chauvinist, antisemit och en fanatisk, auktoritär personlighet, en stalinistisk ättling till de förrevolutionära Svarta hundradena, till vilken Jevtusjenko viskande bara antydde sina synpunkter på judarna, sin internationalism, sin oprecisa längtan efter bredare vyer än den officiella ideologin och sin instinktiva avsmak för de byråkratiska privilegierna.³

Utan tvivel utspann sig sådana dialoger mellan två atomer på olika håll, och i dem kan ni upptäcka fröet till en konflikt mellan vänster och höger. Men fröet kan inte slå rot och gro. Vad som varit nytt under dessa efterstalinistiska år är den långsamma, dröjande utvecklingen och sammanslutningen av likatänkande atomer i grupper, antingen inom partihierarkin eller i litteraturen, bland skulptörerna och målarna, filosoferna, sociologerna, historikerna, vetenskapsmännen och nästan helt säkert också vid verkstadsbänken eller i kolchosgemenskapen. Folk av samma ideologiska och politiska läggning känner igen varandra och dras till varandra. Där tidigare bara byråkratiska klickar kunde existera, omgivna av ett politiskt vakuum, formar sig nu grupperingar och åsiktsriktningar, även om de ännu är långt ifrån utkristalliserade. Vi känner till de författargrupperingar som nu är engagerade i offentliga, halvoffentliga och privata meningsutbyten. Sådana grupperingar tenderar att utbilda sig också inom andra yrken, på alla sociala plan, i alla miljöer. Men vi hör inte talas om dem eftersom dessa miljöer inte hyser talföra och artikulerade personligheter sådana som det skrivna ordets företrädare. Detta är fortfarande i stor utsträckning en molekylär process, fastän det stundom är mer än detta. Och myndigheterna gör naturligtvis allt de kan för dämpa utvecklingen och hindra den.

Det är på detta sätt som den nya högern och den nya vänstern har kommit igång. När man försöker att kartlägga innehållet i dessa kommande politiska typbildningar, är man benägen att hänfålla åt melankoliska reflektioner kring det pris som Sovjetunionen alltjämt betalar, i andlig och intellektuellt hänseende, för stalinismens påtvingade avbrott av det ideologiska och politiska utbytet. Nivån på det politiska tänkandet och den politiska uttrycksförmågan är sorgligt låg. Karaktären hos 1960-talets högermänniska är allt annat än storvulen. Vanligtvis försvarar han privilegier, föredrar stora löne- och inkomstskillnader och är oftast en storrysk

³ Jevtusjenko: ”Une autobiographie précoce”.

chauvinist och maktpolitiker. Han är föraktfull gentemot de små sovjetiska nationaliteterna och i sådana futtiga ting som förhållandet till polacker och ungrare, men, framför allt, till kineser, mot vilka han till och med kan visa prov på rasfördomar. Vanligtvis är han också antisemit. Efter honom kommer en mer moderat och bildad högermänniska, som kan förena motviljan mot jämlikhet med en misstro mot massorna; han besitter ett visst kosmopolitiskt betraktelsesätt och är angelägen om goda förbindelser med väst och hyser en stark rädsla för rysk inblandning i klasstrider utomlands eller i antiimperialistiska befrielsekrig. Västliga iakttagare träffar oftast på denna politiska typ bland sovjetiska diplomater, journalister och industrichefer, men det finns också en mängd mer folkliga varianter.

Företrädaren för den sovjetiska vänstern är vanligtvis en intellektuell, en filosof, en sociolog eller partihistoriker, men han kan också vara arbetare på verkstadsgolvet. Han kritiserar den rådande fördelningen av nationalinkomsten, de stora löneskillnaderna och byråkratiska privilegierna. Han angriper – ibland också öppet – den hemlighet med vilken förtjänsterna för vissa ”inkomsttagare” omgärdas och arbetar för en radikal nedskärning av skillnaderna. Han förordar kortare arbetstid i fabrikerna och kräver bättre och fler utbildningsmöjligheter för arbetarklassens barn. Att påtryckarna på alla dessa punkter har varit effektiva visas av de medgivanden som den styrande gruppen gång på gång tvingats göra för att tillfredsställa dem. Denna nya jämlikhetsivran, till sin natur fientligt inställd till den stalinistiska traditionen, är också kritisk till de sociala verkningarna av den nya ekonomiska politiken med dess starka betoning av lönsamhet och ”marknadslagarna”. Vänstersympatisören påminner sig att socialismen har strävat efter och fortfarande skall sträva efter att stegvis överge marknadslagarna, inte genom en stel byråkratisk ledning, men med en rationell ekonomisk politik och producenternas deltagande i kontrollen över ekonomin. Inom ideologin och i politiken försöker vänsterelementen att knyta an till den revolutionära traditionen där stalinismen bröt med den och att återupprätta revolutionens och bolsjevismens sanna historia, för de känner att endast om man i grunden rensat ut bråten av stalinistiska legender och myter kan en ny socialistisk medvetenhet utveckla sig bland folket. I utrikesfrågorna försöker vänstermänniskorna att uppskatta betydelsen av de samtida revolutionära händelserna i världen, av Kuba och Vietnam och av de inre motsättningarna i Kina. Och de försöker att se sambandet till den sovjetiska politiken. De är utan tvivel oroad av den internationella solidaritetens nedgång i Sovjet och av de halvisolationsistiska stämningar som karakteriserar både den officiella politiken och den folkliga inställningen.

Jag gör ingen bedömning av den relativa styrkan hos och vikten av dessa motsatta tros- och tankeriktningar. Jag tror inte, någon kan detta. Också karakteristiken av typerna är med nödvändighet fragmentarisk och skiftande. Ändå är den baserad på det bevis som utvecklingen själv utgör och på en lång rad filosofiska, ekonomiska, sociologiska och litterära indikationer. Dessa är de dolda eller till hälften dolda motsättningar som jag anser att den sovjetiska politiken lever med och av vilka den till viss del skapats. Den officiella politiken är, naturligtvis, centristisk och avvaktande, och den försöker att hålla sig på betryggande avstånd från ytterligheterna eller alla försök att utjämna motsättningarna. Men i ett längre perspektiv förefaller de djupare utvecklingstendenserna allt viktigare: de kommer sannolikt att få större betydelse med tiden, de utgör den del av det sovjetiska isberget som ligger under vattenytan.

Dessa två mönster – den ideologiska och den politiska splittringen, splittringen kring stalinismen och konflikten mellan höger och vänster sammanfaller inte. Där finns gränsöverskridningar och korsande strömningar. Bland avstaliniseringens anhängare finns somliga med höger- andra med vänsterinriktning. De första åren efter Stalins död försökte Chrusjtjov att vinna stöd från båda hållen; och däri låg hans styrka. Under senare år uppvisade hans egen politik en markant högerprofil i båda inrikes- och utrikespolitik. Denna omständighet gav otvivelaktigt ett visst mått av vanrykte åt avstaliniseringen. Den kunde

också ge färg åt den maoistiska anklagelsen att Chrusjtjov frigjorde och uppmuntrade latent reaktionära krafter i Sovjetunionen, liksom även i Östeuropa, i Ungern, i Polen och på andra håll, genom att underminera den stalinistiska ortodoxin.

Paradoxalt nog farm sig oppositionen mot avstaliniseringen – som först enbart kom, från en trängre krets konservativa byråkrater – successivt stärkt av den tilltagande besvikelsen över olika inslag i chrusjtjovismen. När de såg att avstaliniseringen i Chrusjtjovs politik under hans sista år knöts ihop med strävan bort från jämlikhet, med ett faktiskt lönestopp och misslyckanden inom jordbruket och dessutom med det rysk-kinesiska bråket och upplösningen av Sovjetblocket, blev en hel del av förespråkarna för jämlikhet och internationalism rädda för chrusjtjovismens konsekvenser. Kritiska, välinformerade bedömare rapporterade till exempel under 1963 och 1964 om hur något som liknade en spontan, nostalgisk Stalinkult spred sig bland sovjetiska industriarbetare, en stämning som kunde ta sig uttryck i bitande folkliga sarkasmer som ställde några av Chrusjtjovs misstag mot Stalins visdom och framsynthet. ”Vet du vilket som var Stalins största brott?” löd ett omtyckt skämt. ”Det var att han inte lade upp ett spannmålsförråd som räckte längre än fem år under Chrusjtjovs styre.” Vilken paradox! Vem skulle år 1956 ha trott att någon i Sovjetunionen bara några år senare skulle se tillbaka på stalintiden med vemod.⁴ Men detta var, i själva verket, resultatet av en halvhjärtad, hycklande och ”högervriden” avstalinisering. En följd av detta – men förhoppningsvis en kortlivad sådan – är att den progressiva, antistalinistiska intelligentsian ofta funnit sig isolerad från stämningarna inom arbetarklassen. En annan är att, före de nuvarande upproren och omvälvningarna i Kina, slog den maoistiska kritiken faktiskt an fler strängar i Sovjetunionen än de sovjetiska myndigheterna var beredda att medge.

Sedd mot denna bakgrund har Chrusjtjovs efterträdare inte haft någon lätt uppgift. De var inte särskilt väl rustade för att ta itu med de motstridiga tendenserna och strömningarna. De representerar – och här har maoisterna rätt – chrusjtjovismen utan Chrusjtjov. När de vände sig mot sin forne ledare ansåg de att hans politik hade varit i stort sett riktig, men att han hade förvanskad och komprometterat den genom sina temperamentsfulla utbrott, sin excentricitet och sina överdrifter. Det låg ett uns av sanning i detta, men inte mer. Chrusjtjovs uppträdande blev alltmer förvirrat och hans politik ledde honom in i en återvändsgränd. Han försökte komma ut ur den genom omväxlande storslagna, försonande gester och aggressiva utfall, genom att försöka hålla sig väl med sina motståndare både hemma och utomlands och genom att högljutt skaka med knytnävar och dunka med skor.

Hur som helst – i allt detta finns en märkligt återkommande logik. Det hade varit Chrusjtjovs fasta övertygelse att Stalins politik varit i stort sett riktig under många år, till dess Stalin spolierade allting på grund av sin sjukliga längtan efter makt och genom sina omåttliga överdrifter. Med hänsyn till detta, till den åldrande, sjuke Stalin, åberopade Chrusjtjov den tidige Stalin, som sades ha varit helt omdömesgill. Nu reagerade Brezjnev och Kosygin på samma sätt mot chrusjtjovismen. De sökte rädda den undan missgreppen från den åldrande Chrusjtjov.

Till en början gick de försiktigt till väga och försökte dämpa de oeniga rösterna. Det skulle inte förekomma några fortsatta avslöjanden av stalinismen, inget fortsatt prat om den forna terrorn i koncentrationslägren, men det skulle inte heller förekomma någon rehabilitering av stalinismen och inget förkastande av den tjugonde eller tjuogoandra partikongressen. Någon liberalisering skulle inte fortsätta, men någon drastisk ändring i Chrusjtjovs halvliberala reformer skulle inte heller företas. Några krav på jämlikhetsreformer skulle inte längre resas –

⁴ I januari 1968 publicerade den litterära månadstidskriften *Oktiabr* en dikt av Feliks Tjujev som uttryckte en förhoppning och förvissning om att Stalins namn åter skulle komma att bli vördat och respekterat av det sovjetiska folket.

lönen och belöningen skulle vara den allt avgörande sporren – men någon kampanj mot jämlikhetsivrarna skulle heller inte företas. Inom utrikespolitiken beslöt Kosygin och Brezjnev att göra slut på den personliga diplomatin å. la Chrusjtjov, men betygade sin tilltro till hans tolkning av ”fredlig samexistens”. De försökte bevara enigheten mellan kommunistpartierna och överbrygga klyftan till Kina, men de var inte villiga att göra några egentliga medgivanden till kineserna. Kosygins första resa i samband med att han blev premiärminister gick till Vietnam och Kina, men då den inte lämnade några positiva resultat föredrog Moskva att glida in i en absolut tystnad om Kina, en tystnad som man fortsatte med ungefär två år. För att gottgöra den skada Chrusjtjov åsamkat Vietnam genom, att strax före sitt fall förklara att Sovjetunionen inte hade något intresse av att försvara Sydostasien, bekräftade hans efterträdare Rysslands intressen i området, men de har varit högst försiktiga med att portionera ut hjälp till Nordvietnam eller FNL. Vid den tjugotredje partikongressen förklarade Kosygin och Brezjnev, at i den sovjetiska hjälpen till vietnameserna uppgick till en halv miljard rubel – en ringa summa i jämförelse med de många miljarder dollar som Förenta staterna spenderar på kriget i Vietnam. Den chrusjtjovism de följde gick alltså den gamla goda medelvägen, inte den som ledde mer och mer ut åt höger. Chrusjtjovism utan chrusjtjovitiska övertramp, chrusjtjovism bestående av tystnad, vilken är guld värd, och av att vänta och se.

Det förefaller som om dessa väntans tider lider mot sitt slut. Brezjnev, Kosygin och deras kolleger upptäcker att Chrusjtjovs ”övertramp”, misstag och överksamhet inte var olycks-händelser eller enbart orsakade av hans temperament. Poängen är att man inte kan frukta radikala jämlikhetssträvanden och demokratisk socialism och en utveckling mot internationalism hur länge som helst, utan att glida in i en byråkratisk konservatism och ut åt höger. Brezjnev och Kosygin upptäcker helt visst att det blir allt svårare att vidmakthålla en försiktig, icke förpliktigande, centristisk position. De motsatta trycken från höger och vänster har ökat, även om höger och vänster inte är några organiserade grupperingar utan snarare mer eller mindre vaga tendenser och stämningar.

Och så återupptas meningsutbytena efter en tids tystnad, även om de som regel förs bakom lyckta dörrar. Men där förs de med en våldsamt som bara låter sig anas helt svagt av de ekon som når ut till den sovjetiska allmänheten och till västvärlden. Förespråkarna för jämlikhet eller mot jämlikhet hörs åter av, även om de förra tystas ner och talar mindre öppet än de senare. Och i bakgrunden kan man urskilja den förnyade, men opreciserade tvisten mellan nationalism och internationalism och, på ett annat plan, brytningen mellan skilda tolkningar av den fredliga samexistens en.⁵

På alla dessa områden håller den officiella politiken långsamt men tydligt på att återigen glida ut mot höger. Regeringen försöker att hejda de antistalinistiska stämningar som bryter fram hos intelligentsian. Härav de senaste månadernas många censuringripanden. Man försöker också att stärka direktörernas ställning gentemot arbetarna, även om de. relativt konsumentvänliga inslagen i de ekonomiska reformerna också kan ha vissa antibyråkratiska följder. Men det är framför allt inom utrikespolitiken, som Brezjnev och Kosygin efter en period av tillbakadragenhet och stagnation har tvingats följa Chrusjtjov i spåren. Tystnaden visavi Kina är bruten och dispyten förs åter inför öppen ridå, även om Rysslands bidrag till den ännu inte nått samma höjdpunkter som under Chrusjtjovs sista tid vid makten. Helt visst har det nya utbytet provocerats fram av maoisternas tveklösa våldsamt och förakt och den så kallade kulturrevolutionen. Men denna förnyelse av konflikten stärker oundvikligen de nationalistiska stämningarna inom Sovjetunionen och för med sig lätt rasistiska undertoner. Inom diplomatin

⁵ (noten från juli 1967). Detta sades naturligtvis några månader före kriserna i Mellanöstern och kriget mellan Israel och arabstaterna i juni 1967. Några få dagar efter det kriget skrev *Krasnaja Zvezda* att det kanske var dags för den officiella sovjetiska tolkningen av ”fredlig samexistens”.

håller den besvärande orörligheten från 1964 och 1965 på att ge plats för en ny period av aktivt agerande. Den sovjetiske regeringschefen har på sista tiden flitigt hängt sig åt den personliga diplomati, som han och Brezjnev tog avstånd ifrån för inte så länge sedan.⁶ Återgången till den chrusjtjovistiska diplomatin och tolkningen av den fredliga samexistensen har på ett slående sätt exemplifierats av den just signerade sovjet-amerikanska överenskommelsen om förbud mot kärnvapen i yttre rymden. Vad som är viktigt här är inte så mycket själva överenskommelsen, som naturligtvis är oomtvistlig, som tidpunkten. Den kom under en period av intensifierad amerikansk krigföring i Vietnam och har säkert betraktats som illa planerad av militära "hökar" i Moskva. Och det är inte bara hökarna som känner sig besvärade över Sovjets roll i den vietnamesiska konflikten. Den senaste tidens utveckling har uppenbarligen gjort mycket för att än mer fördjupa motsättningarna till Kina. Situationens logik förmådde de nuvarande ledarna att göra detsamma som Chrusjtjov, nämligen att försöka ena de utländska kommunistpartierna mot Kina och från dem erhålla ett formellt fördömande av maoismen. Att de kommunistiska partierna tydligen visat sig än mer förhindrade att ställa upp än de var under Chrusjtjovs dagar är desto märkligare, eftersom kineserna under tiden gjort sitt bästa, eller sämsta, för att stärka Sovjets ställning i den kommunistiska rörelsen.

Det tycks mig som om sovjetisk politik verkligen är på väg in i nästan exakt samma återvändsgränd som 1964. Hemma kan chrusjtjovismen utan Chrusjtjov inte hålla tillbaka eller stoppa den växande kraften i de konkurrerande tendenserna. Det är tveksamt om någon regering eller partiledning, som inte är villig att låta dessa tendenser komma fram i öppen dag, kan bryta dödläget på hemmafronten. Det kan inte göras av någon regim, som inte är besluten att leda avstaliniseringen mot ett demokratiskt, socialistiskt mål, det vill säga till en öppen konfrontation mellan de nu undertryckta ideologiska och politiska strömningarna. Dessa olika riktningar kan bara prövas i en öppen, riksvid debatt, som skulle göra det möjligt för det sovjetiska samhället att vinna sitt eget ideologiska självförtroende. På samma sätt kan ingen regering eller partiledning inom utrikespolitiken handskas med upplösningen av Sovjetblocket, om den är hängiven den heliga, nationella egoism med vilken Stalin uppfostrade den nuvarande generationen ledare. De centrifugala krafter som nu är verksamma inom kommunismen kan bara övervinnas – om ens det – på grundval av en demokratiskt inriktad socialistisk internationalism. Huruvida de krafter som skulle kunna arbeta på ett sådant mål är tillräckligt starka kan jag inte åta mig att bedöma. Kriget i Vietnam och utgången av kriserna i Kina kommer otvivelaktigt att utöva inflytande på utvecklingen i Sovjet och påverka den ideologiska balansen. Vi får under alla förhållanden inte ta händelselösheten i den efter chrusjtjovistiska perioden för vad den kan tyckas vara. I det fallet, liksom i så många andra, så bör omvälvningarna i Kina vara oss en läxa. Vem skulle ha trott för två år sedan att så mycken upproriskhet låg nedtryckt under Kinas monolitiska fasad och att så många motsägelser, många av dem i högsta grad "antagonistiska", strax skulle komma att explodera i Maos åsyn? Jag hävdar inte att jag vet att den politiska barometern i Sovjet pekar på storm. Det kan mycket väl bli så att de nuvarande svårigheterna bara förlänger den kroniska efterstalinistiska kris, i vilken Sovjetunionen har levat sedan Stalins död, men de kan också leda till en plötslig och dramatisk vändning.

---

⁶ Detta sades också före mötet i Glassboro mellan president Johnson och regeringschefen Kosygin, vilket på ett anspråklöst sätt var ett återupptagande av "den personliga diplomatin".

Chrusjtjovismens misslyckande¹

1

Det decennium under vilket Nikita Chrusjtjov stod i spetsen för det sovjetiska kommunistpartiet och de förenade sovjetrepublikerna var ett interregnum och ett provisorium.² Man kan inte tala om en "Chrusjtjovera" så som man talar om en Staliner, men inte bara för att Chrusjtjov behöll makten under endast tredjedelen så lång tid som Stalin eller ens utövade tredjedelen av samma makt.³ Chrusjtjovismen har inte representerat någon stor, positiv idé (eller politik) av eget märke. Den stod inte ens för någon ny kanonisk lag eller myt, som någorlunda meningsfullt kunde ha gett uttryck åt "det falska medvetandet" i en given, historisk situation som "socialism i ett land" gjorde. Chrusjtjovismen var berövad varje skapande ambition. Så snart Chrusjtjov själv talade om något av de vanligaste eller mest elementära socialistiska målen, blev det en vulgär parodi (en "gulaschkommunism"). I många hänseenden fortsatte han efter de linjer som sedan länge dragits upp av Stalin, men gav sken av att han förde fram egna, häpnadsväckande nyskapelser. "Fredlig samexistens" är ett exempel ur raden. Liksom en slogan som "fredlig övergång från kapitalism till socialism". Eller de "nationella vägarna till socialismen". Allihop är de uppsatsade stalinistiska begrepp som härstammar från tiden för folkfronterna under mitten av trettioalet och de nationella fronterna under mitten av fyrtioalet. Och Chrusjtjov var framförallt en eftersägare till Stalin i sin betoning av den "monolitiska karaktären" hos det sovjetiska partiet och staten. Hans beslutsamhet att inte tolerera någon opposition, ingen öppen kritik, ingen fri debatt, ledde oundvikligen hans egen "personkult", det vill säga till ett försök att upprätta hans egna, autokratiska styre.

Ändå var Chrusjtjov såsom en stalinistisk epigon nästan helt överskuggad av den folkkära bilden av mästaren och hjälten som ledde avstaliniseringen. Paradoxen i hans karriär var att trots hans stalinistiska insatser och stora andel i dess missgärningar, måste han ta på sig en ändå större del i arbetet på dess avskaffande. Han slets mellan sin bundenhet vid stalinismen och sin reaktion mot den och, av personliga skäl, mellan sin beundran för Stalin och sina intensiva minnen av de outhärdliga förödmjukelser han fått utstå i Stalins närhet. I det avseendet var han representativ för en hel generation partiledare på vars ryggar Stalin klättrat till makten och som sedan tvingades uthärda sin herres sparkar och grymma infall. Hjälplösa under Stalins livstid hämnades de på vålnaden. Men de hade möjlighet att tillfredsställa sina emotionella rop på hämnd bara genom att större politiska intressen – hela nationens krav – fordrade en avstalinisering.

Men var Chrusjtjov verkligen upphovsmannen till och den ledande förespråkaren för de progressiva reformerna under det efterstalinistiska årtiondet? Historiker som en dag kommer att återge den "inre historien" om avstaliniseringskampanjen kommer sannolikt att presentera andra medlemmar av partipresidiet – i synnerhet Mikojan och Malenkov som drivkrafterna. Under alla förhållanden ställde sig Chrusjtjov fram till tiden för den 20:e partikongressen, det vill säga till februari 1956, antingen på samma sida som de hängivna stalinisterna Molotov och Kaganovitj eller också tvekade han och höll sig neutral. Under tiden hade avstaliniseringen, nödvändiggjord av ekonomiska och sociala behov, gått så långt att den var omöjlig att

¹ Uppsatsen skrevs 1965 för *Socialist Register* och *Les Temps Modernes*.

² Chrusjtjov var förstesekreterare i det sovjetiska kommunistpartiets centralkommitté från september 1953 och regeringschef i Sovjetunionen från mars 1958. Han "avgick" från båda posterna i oktober 1964.

³ Enbart den skillnaden saknar större betydelse. Lenins tid vid makten var bara hälften av Chrusjtjovs. Ändå var dessa fem eller sex år, under vilka Lenin ledde bolsjevikrevolutionen, en av historiens stora, skapande epoker och hade betydligt mer avgörande inflytande på mänskligheten än de föregående fem decennierna eller till och med århundradena för Rysslands del.

stoppa; det fordrades i stället att den fördes vidare. Tvångsarbetslägren hade avskaffats redan före den 20:e partikongressen. De offer som överlevt terrorn och de stora utrensningarna hade frigetts och krävde full återupprättelse för sig själva, för sina döda kamrater och för sina släktingar. Deras rop bröt in i debatterna på den 20:e partikongressen. Det skulle vara liktydigt med självmord att ignorera eller motsätta sig det, vilket Molotov och Kaganovitj så småningom skulle få erfara. Den stalinistiska terrorn hade redan avslöjats och fördömts av ett nytt, nationellt medvetande. Det var vid en tämligen sen tidpunkt Chrusjtjov gav efter för de härskande stämningarna och lät sig svepas med av dem. Hans ”hemliga tal” var hans livs överraskning, också för honom själv. Tack vare det blev han talesmannen för en känsla som omfattade ett helt folk, han blev språkröret för en nationell upplevelse av sorg och skam. På så sätt överraskade han sig själv med en oanad bredd i sin personlighet.

Ju mer tveksamt och sent han antog sin nya roll, desto mer plötsligt och explosivt blev hans framträdande. Han dolde sin förvåning och sina inre farhågor bakom kraftfullt uppträdande och skarp förkastelsedom över Stalin. Och alltsedan den 20:e partikongressen karakteriserades hans handlande av denna motsättning mellan hans melodramatiska antistalinism och hans oro över att inte kunna hålla de progressiva reformerna inom nog snäva ramar.

En stor del av den sovjetiska opinionen var väl medveten om Chrusjtjovs tvekluvna politiska karaktär och om de motiv som hade förmått honom att ge sin välsignelse åt partiets brytning med stalinismen. Denna, till stor del platoniska, välsignelse blev en plågoande i förklädnad, eftersom den dolde ett envetet och listigt motstånd mot varje äkta socialistisk demokratisering av Sovjetunionen. (I förbigående bör kanske påpekas att bilden av Chrusjtjov som avstaliniseringsens ledare accepterades under senare år i betydligt större utsträckning i Väst och i vissa östeuropeiska länder, särskilt i Polen, än i Sovjet.) Följaktligen var den sovjetiska opinionen vid Chrusjtjovs fall övertygad om att detta i stället för att hindra fortsatta framsteg skulle underlätta dem.

”Krisen inom ledarskapet” 1964 var en händelse utan motsvarighet i rysk historia. Aldrig tidigare hade en rysk härskare berövats sin makt på det här viset, medan han innehade alla de högsta statsämbetena. För att detta skulle vara möjligt, måste den gamla trögheten i det autokratiska styret brytas. Krisen löstes med en kombination av palatsrevolt och ett kvasidemokratiskt rösträttsförfarande i centralkommittén. Varken revolten eller röstningen skulle ha gått så lugnt till om enbart ett par få ”makthungliga män” hade slagit sig samman för att förjaga Chrusjtjov. För att aktionen skulle lyckas måste huvuddelen av den styrande gruppen vända sig mot sin ledare. De flera hundra medlemmarna av centralkommittén skulle inte ha gått med på att avsätta den man som varit deras förstesekreterare under elva år om inte de, deras vänner och deras förbundna hade blivit övertygade om att detta var berättigat och nödvändigt av politiska skäl. Chrusjtjov hade förvisso utmanat centralkommittén genom att posera som den ensamme ledaren; på så sätt provocerade han kommittén att lämna sitt medgivande åt det kollektiva ledarskapet. Hur som helst så var hans halvautokratiska strävanden, med moskovitiska mått mätt, ganska måttliga och det faktum att de skulle ha väckt en så bestämd reaktion är i och för sig anmärkningsvärt. De ”politiska vetenskapsmännen” har sagts oss att varje byråkratisk oligarki eller kast föredrar enmansstyre framför styre via en kommitté och ersätter ständigt varje kollektivt ledarskap med en enda ledare. Detta är, har man sagt oss, den ”järnhårda lag” som styr tronföljdsstriderna toppen på Sovjethierarkin. Vad är det då som i det här fallet har satt ”lagen” ur spel. Varför vägrade den styrande gruppen i Sovjet enstämigt att underordna sig Chrusjtjovs enmansvälde.

2

Ser vi tillbaka upptäcker vi att den efterstalinistiska eran sönderfaller i två tydliga avsnitt. Det första, som omfattar perioden från 1953 till 1959, var fyllt av intensiv reformistisk verksam-

het, och avstaliniseringen pågick. Det andra, som varar under Chrusjtjovs återstående år vid makten, karakteriserades på det hela taget av stagnation och till och med av tillbakagång. De två avsnitten kan gå in i varandra, men ändå är kontrasten mellan dem klar och edlig.

Det var under den första perioden som terrorn och den politiska polisens godtyckliga makt bröts och de jättelika koncentrationslägren förbjöds. Det var då som den gamla, drakoniska arbetslagstiftningen avskaffades inom industrin och de extrema orättvisor som hittills hade rått utjämnades något. Det var då som jordbrukarna på kolchoserna erbjöds en ny giv och den alltför kraftiga centraliseringen inom ekonomin lättades upp. Den officiella kontrollen över intellektuellt och konstnärligt liv mildrades. Sovjetiska medborgare kunde börja andas friare än de någonsin kunnat under ett kvarts sekel, och effekten stod att läsa i de stigande kurvorna över ekonomiska, sociala och kulturella verksamheter och framsteg. Större delen av de framgångar på olika områden som Sovjet registrerade under den efterstalinistiska perioden vann man under dessa första år. Det var då, mellan 1953 och 1958 som det sovjetiska jordbruket, vilket övervann en depression som rått under många decennier, böjde sin produktion med över 50 procent. Även om vinsten var osäker – en stor del hade erhållits genom extensiv uppodling av ny jord – så hade den icke desto mindre lagt grunden till en avsevärd höjning av den nationella levnadsstandarden.⁴ För första gången tycktes Sovjetunionen kunna handskas framgångsrikt med den riskabla bristen på jämvikt mellan sin stora och stadigt växande industri och dess smala och ostadiga agrara bas. Kraften i den industriella tillväxten var enorm; den skapade impulsen till de triumfatoriska uppsändningarna av de första sputniksatelliterna.⁵ Det fanns en ny anda ute bland arbetarna, direktörerna och administratörerna och en ny förtröstan inför framtiden.

Denna utveckling framåt vändes eller saktade av under den senare delen av Chrusjtjovs tid vid makten. Det avgörande bakslaget inträffade inom jordbruket, ekonomins svagaste sektor. Detta var på inget sätt bara en följd av dåligt väder och den katastrofalt dåliga skörden 1963. Nedgången hade inträffat långt tidigare och följdes av en utdragen depression: av de fem skördar som bärgades under åren 1959-63 var fyra dåliga eller medelmåttiga och bara en genomsnittlig. Vad naturkatastroferna 1963 gjorde var att med utomordentlig kraft avslöja svagheten i jordbrukets hela struktur. Då stod också administrationens inkompetens i öppen dager. Den var oförmögen att distribuera de magra livsmedelsreserverna på ett riktigt sätt. I såväl stora som små städer upplevde man en livsmedelsbrist som man inte känt till sedan den hårda tiden efter det andra världskriget. Och vissa delar av befolkningen tycks ha drabbats värre än den kinesiska befolkningen gjorde av tre års översvämningar, torka och klena skördar. Höjningen av levnadsstandarden stannade av, trots att produktionen av industriella konsumtionsvaror fortsatte att stiga.

⁴ Följande tabell visar omfattningen av den totala detaljhandeln, vilken är en god mätare på konsumtionsnivån (1940=100)

År	Samtliga varor	Matvaror	Andra varor
1940	100	100	100
1950	110	94	140
1955	208	177	263
1956	226	190	289
1957	258	214	336
1958	274	225	359
1959	296	241	390

Index för detaljhandeln per capita steg från 100 1950 till 208 1957.

⁵ Dessa teknologiska bedrifter hade naturligtvis delvis förberetts av de intensiva forskningarna och investeringarna under stalintiden.

Under de sista sex åren under Chrusjtjovs styre steg den sovjetiske arbetarens genomsnittslön bara med 2,4 procent om året enligt vad Kosygin meddelade Högsta Sovjet i december 1964, Till en viss del beroende på inflation – de officiella priserna på kött och mjölk hade stigit mellan 25 och 30 procent – reducerades reallönerna och förblev sedan oförändrade. I praktiken hade ett icke proklamerat lönestopp varit i funktion sedan 1959 eller 1960 (och omvärlden skulle få höra om det först mot slutet av 1964 i en kort sidoreplik från den nye sovjetiske regeringschefen). Förverkligandet av de lagstiftningsåtgärder som skulle medföra en ytterligare förkortning av arbetstiden inom industrin och en höjning av låginkomsterna och ålderspensionerna uppsköts. Också byggnadsprogrammet, som ännu aldrig planerats så att det kunnat motsvara folkets verkliga behov, inskränktes. Rytmen i den ekonomiska aktiviteten slappnade av. Under 1964 steg nationalinkomsten bara med 5 procent mot en ökning på 7 till 8 procent under 1963 (och en planerad ökning på 8 procent under 1965). Ökningen inom byggnadsindustrin och uppförandet av fabriker uppgick bara till 3,3 procent under 1964 – den planerades till 8,2 för 1965. Men omfattningen av den industriella utvecklingen var fortfarande imponerande. Med sina 85 miljoner ton i årlig produktion, hann exempelvis stålindustrin nästan ikapp den amerikanska nivån från tidigt sextiotal. Men tillväxten var återigen, som under stalintiden, ojämn och skev; relativt stadig i den gamla typen av tung industri eller inom försvarsindustrin, men långsam och ryckig i de nya branscherna (till exempel syntetiska material och elektronik). Produktionens kvantitet motsvarade inte dess kvalité, varför de statliga handelsorganisationerna rapporterade stora lager osäljbara överskott av tyngre konsumtionsvaror av dålig tillverkning. Dessa överskott värderades till 2 miljarder rubel, en summa som motsvarar omkring en tredjedel av de årliga kapitalinvesteringarna i den lätta industrin. Bakom denna mängd av osålda varor döljer sig i själva verket en ofantlig konsumentstrejk, en utveckling som – fastän den är otänkbar under år av akut brist på konsumtionsvaror – visar hur ordentligt efterbliven och lite anpassbar den sovjetiska lätta industrin har varit. De sociala skillnader som var karakteristiska för stalinismen har återuppstått på en högre utvecklingsnivå, tillsammans med nya inslag av ojämlikhet.

Hur kunde den reformistiska impulsen, som var så kraftfull under den första halvan av Chrusjtjovs decennium, matta ut sig själv så till den grad under den andra halvan. Till en del var (eller är) detta inneboende i de objektiva omständigheterna, i synnerhet i tyngden från den eviga nukleära och konventionella kapprustningen. Man vet inte hur stora de sovjetiska försvarsutgifterna är för närvarande, detta till skillnad från den officiella försvarsbudgeten. Men det förefaller som om av den totala nettonationalinkomsten (som uppgick till 175 miljarder rubel 1964 och planerades nå 189 miljarder 1965) är bara cirka 55 procent avsett för privat konsumtion, sociala inrättningar och utbildning.⁶ Resten distribueras i okänd omfattning mellan den nationella tillväxtfonden och försvarsbehoven. Av alla nya, enbart industriella investeringar är det högst 15 procent som går till konsumtionsindustrin. Nyinvesteringar till jordbruket utgår i ungefär samma storleksordning. Det räcker att slå fast dessa proportioner för att inse vilken omfattning problemet har. En nation som spenderar närmare hälften av sin inkomst på nyinvesteringar och försvar måste lida av svåra påfrestningar inom ekonomin och den sociala organismen. Visst har nationalinkomsten mer än fördubblats under den efterstalinistiska tiden och visst har volymen av den civila konsumtionen vuxit i takt därmed, även om dess andel av inkomsten är oförändrad. Men vi har redan sett att huvuddelen av denna tillväxt inföll före 1960. Den följande eftersläpningen har haft sina moraliskt-politiska konsekvenser. Så länge fattigdomen och armodet under stalintiden fanns i friskt

---

⁶ Jag har gjort denna beräkning på basis av officiell statistik och begagnat den sovjetiska definitionen på nationalinkomst och hur den sammansätts. Med hänsyn till oklarheten kring vissa av de officiella uppgifterna kan en felmarginal inte uteslutas. Men detta påverkar sannolikt inte de huvudsakliga proportionerna mellan konsumtion, investeringar och försvarskostnader.

minne var även den allra minsta rationalisering av den ekonomiska politiken och de mest blygsamma eftergifter åt konsumentintressena tillräckligt för att väcka belåtenhet och stärka moralen. Men samtidigt med höjningen av den allmänna ekonomiska nivån i landet, steg också nivån på de sociala behoven och förväntningarna. Och eftersom många behov och förväntningar förblev otillfredsställda, uppstod givetvis ytterligare besvikelse och missnöje.

Dessa svårigheter blev (och blir) värre av egenmäktigheten, oredan och korrruptionen hos myndigheterna. Den sovjetiska pressen ger otaliga groteska och chockerande illustrationer till detta, vilka erinrar om somliga sidor i Gogols "Döda själar". Administrationens tröghet och slösaktighet kostar Sovjetunionen minst lika mycket som några av de mest dyrbara uppställningsoffensiverna – de "fryser ner" ofantliga resurser och krafter. En verklig social kontroll över det byråkratiska etablissemanget är därför en förutsättning för varje djupgående rationalisering av ekonomin. Men byråkratin har envist motsatt sig kontroll, och under sitt sista år personifierade Chrusjtjov detta motstånd. Hans godtyckliga beslut – hans mani på "projekt" som avfärdades av hans efterträdare – hade åtskillig del i förvirringen inom jordbruket. Han uppmuntrade uttryckligen extensiv uppodling av nya, stora obrukade jordområden framför ett mer intensivt jordbruk. Och i och med detta åsidosatte han oppositionen inom sitt eget parti, experternas råd och varningar för risken för jorderosioner och felslagna skördar på den nyodlade marken. Han var så säker att han hade Svaret på den kroniska bristen på kött – majs – att han framtvängde majsodling runt om i landet utan hänsyn till jordmån eller klimat. Han gav förmaningar om hur foderväxtodlingen skulle bedrivas i alla delar av Sovjetunionen. Hans beslut ledde till att de små jordbitar som kollektivjordbrukarna ägde och odlade privat reducerades eller konfiskerades under hans sista år (detta beslut drabbade flera miljoner bönder; ändå var det "hemligt" under Chrusjtjovs tid vid makten och först hans efterträdare avslöjade det). Han manipulerade oupphörligen med hela det administrativa maskineriet och ändrade i det gång efter annan. Dessa omorganisationer var hans ersättning för verkliga reformer. Han var likt den dirigent som, enligt ett ryskt ordspråk, oavbrutet håller på att byta musiker för att musiken skall låta bättre. I regel ledde omorganisationerna till att metoderna för den kontroll som utövades uppifrån förändrades. De gav nästan aldrig något utrymme åt kontroll underifrån. Utan att tillgodose den stora folkmajoriteten irriterade de byråkratin, som blev trött på de alltför ofta återkommande nyordningarna och vände sig mot Chrusjtjov.

3

Under de första åren efter Stalins död var konflikten mellan stat och samhälle eller mellan byråkrati och folk till största delen av lindrigare slag, medan den nu börjar bli akut på nytt. Den gamla spänningen mellan de progressiva, dynamiska krafterna i de förenade sovjetrepublikerna och konservatismen hos dess styrande grupper ökar igen. Det var den konflikten och spänningen som hade urholkat stalinismen i början på femtiotalet. Sovjetsamhällets nya struktur hade vid det laget blivit oförenlig med en eftersläpande politisk överbyggnad. En regeringsmetod avsedd att hålla en halvt barbarisk och förindustriell nation i lydnad kunde inte tillämpas på en nation som på ett kvarts sekel förändrats genom massutbildning, urbanisering och industrialisering. Inte heller kunde en ideologi eller ett partivälde, som återspeglade Sovjetunionens efterrevolutionära isolering och moraliska depression, passa det Sovjet som en generation senare stod i spetsen för "en tredjedel av mänskligheten".

Stalins efterträdare och exlärjungar dämpade konflikten, men de kunde inte lösa den. De kunde bara åstadkomma halva lösningar och skenbara lindringar. Den stat de ärvde befriade de från plågorna under Terrorn och Utrensningarna, men de undlät att verkligen ingjuta friskhet. De befriade det sovjetiska folket från fruktan, men de var oförmögna att inspirera det med hopp. De befriade det från ett hårt förtryck, men vägrade det verklig frihet. De uppmuntrade det att tänka själv, men tillät det inte att uttala kritiska tankegångar. Och Chrusjtjov började visserligen med att läxa upp det byråkratiska etablissemanget och skära ner dess privilegier,

men trots att han gjorde detta för att konsolidera dess överhöghet och rättigheter, klängde sig etablissemangen fast vid sina privilegier och anspråk och visade föga vilja att försöka avskaffa ens den korruption som existerade mitt i dess egna led.

Känslorna bland folket har helt naturligt skiftat från vad de var under 1953-54. Stalins styre hade visserligen gjort större delen av befolkningen ovilligt inställd, men samtidigt helt skräckslagen, förtvivlad men ändå nersövd av hjälplöshet, oförmögen att härda ut, men likväl ur stånd att förändra villkoren. Mot slutet av Chrusjtjovs tid vid makten rådde knappast någon utbredd känsla av skräck och av den forna passiva misslyntheten fanns bara en liten rest kvar. I stället härskade ett öppet missnöje över den ekonomiska oredan och över att kritik och opposition förtrycktes. Och det fanns en stor, irriterad otålighet över myndigheternas inkompetens och anspråk på ofelbarhet.

Det är sant att byråkratin i stor utsträckning har förändrats sedan Stalins dagar. Men Sovjet-samhället har förändrat sig i än högre utsträckning. Dess inneboende framåtsträvande dynamik har arbetat och omvandlat det. Urbaniseringen och industrialiseringen har oupphörligt ändrat dess hela struktur. Tabellen nedan visar omfattningen av denna omvälvning, som är helt unik i historien

Under loppet av en enda generation har stadsbefolkningen i Sovjet vuxit med närmare 100 miljoner individer, och nära hälften av den ökningen infaller under perioden efter Stalin! Under början av femtiotalet utgjorde landsbygdsbefolkningen alltså den stora majoriteten. Redan i sextiotalets början best. majoriteten av stadsinnevärdare, och för närvarande utgör de 55 procent av befolkningen.

På samma sätt har antalet industriarbetande och kontorsanställda ökat från 44 miljoner 1953 till 75 miljoner 1965, det vill säga över 70 procent (ungefär 55 miljoner är industriarbetande).

Urbaniseringen i Sovjetunionen

År	Total befolkn. (i milj.)	Stad	Landsbygd
1920	137	21	116
1926	147	26	121
1939	171	56	115
1950*	173	69	109
1959	209	100	109
1962	220	112	108
1964	226	118	108
1965	230	122	108

* Statistiken för åren från och med 1950 inkluderar befolkningen inom de områden som inkorporerats med Sovjetunionen sedan 1939. Siffrorna från 1959 kommer från den officiella folkräkningen. För de övriga åren håller vi oss endast till officiella uppskattningar.

Folk som är anställda i statstjänst utgör omkring tre fjärdedelar av hela den arbetande befolkningen. Den resterande fjärdedelen är kolchosbönder. På drygt ett decennium har hela balansen mellan de sociala klasserna förändrats. För första gången utgörs större delen av landets befolkning av arbetare. Bönderna är inte fler än intelligentsian, mängden läkare, lärare, kontorister, direktörer, vetenskapsmän, myndighetspersoner och så vidare.⁷ Det

⁷ De intellektuellt verksamma utgör för närvarande 22 procent av alla inkomsttagare, vilket bara är 3 till 4 procent mindre än kolchosbönderna. Tillväxten av "intelligentsian" (i ordets vidaste bemärkelse) framgår av följande siffror: antalet tekniker och andra specialister som är sysselsatta i den sovjetiska ekonomin har stigit från 2 miljoner människor 1940 till omkring 11 miljoner 1964-65 (40 procent av dessa har högre utbildning och 60 procent har gymnasieutbildning). Före det andra världskriget fanns det 2,5 miljoner lärare och utbildningspersonal; nuvarande siffra är 6 miljoner. Vetenskapare, forskare och anställda vid forskningsinstitut uppgår till

Ryssland som bestod av musjiker har förpassats långt bak i det förflutna, betydligt längre bort än det låg under det tidiga femtiotalet. Jordbrukarna har inte bara blivit färre till antalet, deras moraliska och kulturella betydelse har också avtagit kraftigt. De band som kunde fästa arbetarklassen och intelligentsian vid musikens sätt att leva och tänka har lossats. För varje år som nu går växer den del av stadsbefolkningen vars mentalitet inte haft sitt ursprung på landet eller haft en kulturellt torftig bakgrund. Allt fler människor är stadsbor av andra eller tredje generationen.

Städerna har skiftat utseende, där finns mindre och mindre av den gamla, slaviska långsamheten och liknöjdheten. De urbaniserade massorna har blivit mer västligt påverkade, det vill säga de har skaffat sig individualitet och modernitet. Kontinuerliga framsteg inom utbildningen har givit djup och bredd åt förändringen. Under de senaste tio eller tolv åren har antalet elever på gymnasienivå i det närmaste fördubblats. Vilket också gäller studerande vid universiteten.

Chrusjtjovismen representerade troget den sociala balans och det kulturella klimat som rådde under början och mitten av femtiotalet, när tyngden från den lantliga primitivismen var av betydligt större vikt än nu. Chrusjtjov själv stod på gränslinjen mellan det gamla och det nya Ryssland. Han stod med en fot i den moderna staden, med den andra i den arkaiska byn. ”Trots alla de framsteg som hittills gjorts”, hävdade jag 1959,

existerar alltså stora områden av eftersläpning och primitivism i dagens Sovjetunionen. Och det är chrusjtjovismens styrka, att den är en autentisk produkt av denna blandning av framsteg och efterblivenhet. Det finns fortfarande mycket av en gammal musik i Chrusjtjov själv – han är en musik som står på tröskeln till atomåldern, den siste bonden som för Rysslands talan ... Om bara några få år kommer det inte att finnas några spår av detta forna Ryssland. En ny arbetarklass håller på att växa upp. Redan under femtiotalet har de flesta unga arbetare någon form av läroverksutbildning. De har spelat sin roll i förändringen av atmosfären inom industrin. Gentemot direktörer och partibossar har de uppträtt med den självsäkerhet som följer av utbildning. För varje år ökar betydelsen av dessa utbildade fabriksarbetare och kraven på arbetarkontroll av industrin kommer att anta nya former i takt med arbetarnas tilltagande möjligheter att utöva sådan kontroll ... massutbildning brygger över klyftan mellan manuellt arbete och tankearbete. Det var i den avgrunds djupa botten på den klyftan som den ryska byråkratiska absolutismen – och stalinismen – hade sina rötter. Och man kan med fog anta att en minskning och överbrygning av den klyftan kommer att göra också den mildare chrusjtjovitiska formen av byråkratisk diktatur föråldrad och obrukbar.

Trots sitt stora självförtroende, sin obändiga styrka och sitt burdusa uppträdande presiderar Chrusjtjov över vad som endast kan vara ett relativt ostadigt och kortvarigt välde. Vad som förestår är ingen Chrusjtjovera jämförbar med Stalineran. Men det är inte bara Chrusjtjovs dagar som är räknade – han kom till makten i sextioårsåldern, medan Stalin gjorde det i fyrtioårsåldern. Betydligt viktigare är den enorma omvandling som hela Sovjetsamhället befinner sig i och som går så snabbt att bara ett par års förlopp dömer ut och sätter ur spel relationer, institutioner, lagar och politiska sedvänjor vilka länge ansetts vara djupt rotade och nästan oförstörbara. Denna omvandling har brutit igenom det hårda stalinistiska pansaret. Den kommer att bryta igenom det betydligt tunnare och klenare chrusjtjovitiska ytskiktet.⁸

Men ändå, trots de uttryckligen förändrade synsätten hos sovjetisk arbetarklass och intelligentsia, trots deras nya kulturella möjligheter och också trots deras uppenbara oppositionslusta, så har de hittills inte skapat någon klart formulerad politisk rörelse med förankring nedåt, ingen nationell opposition mot den byråkratiska regimen. Det har inte varit någon brist på demonstrationer inom industrin, lokala gatudemonstrationer eller till och med upplopp i

---

2,5 miljoner, jämfört med mindre än en halv miljon 1940. Läkare och annan sjukvårdspersonal uppgår till mer än 4 miljoner, jämfört med 1,5 miljoner före kriget. Omfattningen av den statliga administrationen (inklusive ledningen av ekonomin) har minskat från 1,8 miljoner 1940 till 1,3 miljoner 1962.

⁸ Se [Isaac Deutscher: Den stora utmaningen - Utvecklingstendenser i sovjetisk politik](#) (Sthlm 1962).

samband med livsmedelsbrist. Underjordiska oppositionsgrupper har existerat vid de ryska universiteten – olika ”leninistiska studie- och propagandacirklar” där medlemskap bestraffats som högförräderi. En imponerande mängd broschyrer, uppsatser, dikter och noveller som inte passerar censuren – en hel underjordisk litteratur – cirkulerar från hand till hand i Moskva, Leningrad och andra städer. Ändå har alla dessa återspeglings av det sociala missnöjet varit sporadiska och splittrade. De har inte antagit formen av en nationell proteströrelse. I det hänseendet har situationen inte ändrat sig nämnvärt under alla åren sedan Stalin. Och även om ett par få poeter och romanförfattare har lyckats att höja sina avvikande röster och vinna ett brett gensvar, så är samhället i stort ändå uttryckslöst. Arbetarklassen förblir politisk stum.

Vad beror detta tillstånd på? Och vilka är utsikterna? Under femtiotalet måste de stalinistiska ”pansaret” slås sönder uppifrån, av stalinisternas själva just för att det inte uppstod någon rörelse underifrån, som kunde ändra eller reformera styrelseskicket. Efter ytterligare ett decennium, och av samma skäl, är det chrusjtjoviterna själva som slår sönder det chrusjtjovitiska ”pansaret”. Ingen annan var kapabel eller beredd att göra det. De styrande grupperna försöker återigen att återanpassa basen och överbyggnaden med hjälp av Reformerna Från Ovan. Men gränserna för sådana reformer är mycket snäva, betydligt snävare än de var under femtiotalet. Då kunde stalinisterna lämpa över bord en stor ballast av terrorism och ändå bevara basen för det byråkratiska väldet intakt. Chrusjtjovs efterföljare kan inte utträta några liknande bragder. De kan inte längre göra eftergifter åt ett allmänt missnöje med samma uppseendeväckande medgivanden som skedde under femtiotalet. De nya eftergifterna måste skära djupt in i själva den byråkratiska strukturen, som vid det här laget börjar stå utelämnad och berövad sina säkerhetsmarginaler. Vad det handlar om nu är inte en Ledares eller en styrande grupps ”rätt” att terrorisera nationen, utan själva hjärtat i deras politiska monopol, deras rätt att föra ett folks talan som inte tillåts ta till orda själv. De svårigheter med vilka Sovjetunionen kämpar för närvarande fordrar inga nya doseringar av patriarkalisk-byråkratisk ”liberalism”, utan en verklig frihet och ett verkligt steg framåt på vägen mot socialismen.

Den fortsatta obalansen mellan behovet av en kontroll underifrån och den påtagliga oförmågan hos de underordnade att utöva den kontrollen är förbryllande och till och med alarmerande. Vid slutet av Stalintiden var det inte förvånande. Trettio års totalitärt förtryck hade atomiserat arbetarklassen och intelligentsian och reducerat deras politiska tänkande till absolut formlöshet. Under det efterstalinistiska årtiondet har massorna på nytt lärt sig sättet att utforma självständiga opinioner, men de har skolat sig alltför långsamt och den styrande oligarkin har haft alltför stora framgångar med att hejda processen. Det är inte så mycket polisförföljelse som har hindrat en progressiv sovjetisk opposition från att utkristalliseras och verka i nationell skala. Under senare år har det sannolikt varit mindre förföljelse än det var i det tsaristiska Ryssland, när rebeller och revolutionärer generation efter generation lade fram sina program och kämpade för sina syften öppet eller underjordiskt. Uppenbarligen är dagens motsättning mellan styrande och styrda annorlunda till sin karaktär och mindre grundläggande, eftersom det inte är en klassantagonism. Och det är svårt för ett folk att övervinna de bristsjukdomar som decennier av politisk konformism har förorsakat i deras politiska tänkande och sociala initiativförmåga. Ändå måste de besegra dessa, såväl i sitt eget intresse som för socialismens sak.

4

Chrusjtjovismens internationella agerande löper parallellt med dess inrikespolitiska. Också där kom de första årens påtagliga framsteg att stanna av eller ändras till dess utrikespolitiken och de internationella kommunistangelägenheterna hamnade i en återvändsgränd.

Sedan femtiotalets början har avgörande omsvängningar skett i världens maktbalans. Sovjetunionens växande ekonomiska och militära styrka, de sovjetiska triumferna i yttre

rymden, sputnikar, missiler och multimegatonbomber innebar ordentliga bidrag till den ”terrorbalans” som nu utgör grundvalen för den ”fredliga samexistensen”. På samma gång har emellertid den till ytterlighet drivna maktpolariseringen, som var ett resultat av det andra världskriget, försvagats. De två supermakterna står inte längre mot varandra i det ekonomiska och militära vakuum som det tidiga femtiotalets Västeuropa utgjorde. Den utomordentligt långvariga och eftertryckliga expansion som den kapitalistiska ekonomin genomgått har mer än motverkat den växande sovjetiska styrkan. Den har skänkt bourgeoisie ett nytt förtroende för ”neokapitalismens” livsduglighet. Den har gjort ordentligt intryck på den västliga arbetarklassen, skjutit deras förhoppningar på socialismen åt sidan och fostrat arbetarrörelsen i en ultraopportunistisk, vilken får den gamla socialdemokratiska reformismen att framstå nästan som revolutionär extremism. Mitt i detta tillfrisknande för det gamla sociala systemet i hela västvärlden, har den tyska kapitalismen vunnit sin andra pånyttfödelse och placerat sig i ledningen för hela Västeuropa, uteslutande genom sin ekonomiska tyngd. Också den tyska militarismen har rest sig ur ruinerna för att sträcka sig efter kärnvapen och bli Amerikas starkaste allierade i det framtida Europa och på nytt bli en plåga för Europa, i synnerhet för folken i Sovjet, Polen och Tjeckoslovakien.

Stalins efterföljare hade som klart uttalat mål att förhindra en sådan utveckling. Detta var syftet bakom deras nya version av den ”fredliga samexistensen”. Men när kapitalismen nu en gång hade bevarats väster om Elbe och under det kalla krigets betingelser, så kunde ingenting stoppa den tyska maktens återuppståndelse. Den idé som Stalin en gång omfattade – att medlemmarna i den stora alliansen gemensamt skulle montera ner industrin och avrusta Tyskland – tycks nu vara en reaktionär föreställning från en mycket avlägsen tid. Teoretiskt kunde Stalins efterträdare antingen försona sig med Förenta staterna och Tyskland eller ställa sig i hård opposition. Men den sovjetiska diplomatin saknade det mod och den konsekvens som behövdes för att stå emot men också för att blidka sina fiender. Den har inkasserat ett par mer eller mindre platoniska vinster, sådana som provstoppsavtalet och det avmattade kalla kriget. Den har inte förmått dämpa världens politiska stormcentra, Berlin eller Sydvietnam. I själva verket finns alla de vanliga krutdurkarna kvar, tjugo år efter kriget, och hotar att spränga världen i bitar.

Omgiven av dessa faror hade Sovjetunionen ett helt dominerande intresse av att konsolidera Sovjetblockets enhet och, i synnerhet, av att odla sina förbindelser med Kina. Det var onekligen ingen lätt uppgift. Stalin lämnade efter sig en tung börda av spänningar och förbittringar. Han hade sårat, förolämpat och förödmjukat alla sina kommunistiska allierade. Den första riktiga insatsen av den efterstalinistiska diplomatin var att göra sig av med det arvet. I mitten av femtiotalet kompenserade Moskva många kommunistiska regeringar för de övergrepp de utsatts för. Man upplöste de ömsesidiga företag genom vilka Stalin hade kontrollerat kineserna och ekonomin i Östeuropa. Man annullerade de orättvisa handelsavtal som han påtvingat dem och man upphörde med andra former av ”penetrering”. Det stalinistiska ”imperiet” höll på att omskapas till ett ”socialistiskt samvälde”. Avstaliniseringens logik ledde till att Chrusjtjov, Malenkov och Bulganin rehabiliterade Tito, Rajk, Gomulka och andra ”förrädare” och ”spioner”. Den sovjetiska regimen kunde inte vidmakthålla den behårdade despotism som den inte kunde eller ville upprätthålla hemma. Visserligen så resulterade vanhelgandet av Stalin i upproret i Berlin 1953, i resningen i Ungern 1956 och i ett moraliskt förfall bland kommunister på många håll, men icke desto mindre vägde avstaliniseringens fördelar tyngre än dess nackdelar. De förhoppningar och förväntningar vilka uppmuntrades av den nya kursen var starkare än besvikelserna.

Och (hur konstigt detta än må förefalla i ljuset av den nymodiga legenden om Maos obrottsliga trohet mot stalinismen) avstaliniseringens glanstid i Sovjetunionen var också höjdpunkten i den sino-sovjetiska solidariteten och samarbetet. Det var mellan åren 1954 och 1958 som det

sovjetiska ekonomiska och kulturella biståndet till Kina nådde sin kulmen och möjliggjorde en betydligt kraftfullare start för den kinesiska industrialiseringen än vad som erbjudits om man hade litat bara till landets egna resurser. Kina blev i stånd att genomföra en primitiv socialistisk ackumulation på ett betydligt mindre smärtsamt vis än Sovjetunionen hade gjort. Nu företog Sovjetunionen emellertid vissa ”upppoffringar” för att hjälpa Kina. Dessa blev dock vederbörligen kompenserade av den styrka som kom hela Sovjetblocket till del. Lovande långtidsutsikter öppnade sig för Sovjetunionen, Kina och alla deras allierade, chansen att de gick mot socialismen utan att vara isolerade från varandra, utan att var och en behövde utveckla sin egen, självförsörjande socialism i sitt eget ”enda land”, utan att det i stället skedde i nära samarbete på basis av en omfattande och planerad internationell arbetsfördelning. En frisk, internationell vind skingrade den kvävande luften av misstro, rädsla och nationell egoism som hängt över Stalins ”imperium”.

Dessa förhoppningar omintetgjordes av konsekvenserna av det ungerska inbördeskriget och den rysk-kinesiska konflikten. Utvecklingen mot ett internationellt samgående tog en annan vändning. Detta är inte platsen att i detalj undersöka skiftningarna och de ”ideologiska” följderna av denna utveckling. De överskuggas alla av en av Chrusjtjovs åtgärder, vars verkliga betydelse inte stått klar förrän helt nyligen: hans återkallande i juli 1960 av alla sovjetiska ingenjörer och tekniker som var sysselsatta med att utveckla Kinas industri.⁹ Det var den mest kränkande och egenartade utslag av storrysk arrogans och brutalitet som Moskva någonsin tillåtit sig. Det är helt oväsentligt om kineserna verkligen hade provocerat fram tillbakadragandet, som Chrusjtjov påstod, genom att bortse från råden från specialisterna och förolämpa de överordnade i Moskva. Ingen sådan provokation kunde rättfärdiga en sådan diskriminerande, absolut och grym vedergällning. I ett enda slag hade en stor mängd industribyggen blivit tvungna att stanna upp, eftersom de sovjetiska teknikerna hade blivit beordrade att beröva kineserna alla sovjetiska byggnadsplaner, ritningar och patent. Kineserna hade investerat åtskilligt i de verkstäder och anläggningar som var under uppbyggnad. Investeringarna frös inne. Mängder av till hälften installerade maskinparker och ofullständiga byggnader lämnades att rosta och förfalla. För en fattig nation, som just hade startat sin industriella upprustning, var detta ett förödande slag. Dess effekter var lika svåra som om de hade förorsakats av en väpnad intervention. Kinas industrialisering stoppades under en femårsperiod, och den försenades under betydligt längre tid. Miljoner arbetare dömdes med ens till sysslolöshet och försakelser och tvingades återvända hem till byarna. Slaget blev desto mer förödande eftersom det sammanföll med de omfattande översvämningarna, torkperioderna och dåliga skördeåren.

En sådan chock kan inte undgå att få traumatiska konsekvenser. Kineserna upplevde det som att de hade blivit förrådda. Mao sade dem att de i fortsättningen inte fick förlita sig på utländskt stöd. Och vad ryssarna och deras ”revisionistiska” vänner anbelangade, så var internationalismen bara en tom fras. Denna reaktion kan i viss utsträckning jämföras med den känsla av förräderi och isolering som bolsjevikerna föll offer för under de avgörande stalinistiska åren. Också maoisterna har emellanåt tyckts besvara sin isolering med en isolationistisk ideologi, med sin egen version av ”socialismen i ett land”. De motsäger emellertid sig själva och talar dessutom som eftertryckliga internationalister. De vet att mot Moskvas storryska arrogans bör de vädja till kommunismens internationella samvete och att de endast kan stärka sina positioner i världen genom sin solidaritet med de kämpande folket i Asien, Afrika och Latinamerika. Men det går inte att bortse från den plågsamma dragkampen mellan oförenliga ideologiska inslag i maoismen, en dragkamp vars utgång det alltjämt är omöjligt att förutse. Även om Chrusjtjovs utrikespolitiska gärning bestått av de mest fantastiska fram-

⁹ Jag måste medge att när jag skrev min essä om maoismen för *Socialist Register* 1964 var jag inte helt medveten om omfattningen och följderna av denna händelse.

gångar (vilket långt ifrån är fallet) så är detta herostratiska dåd tillräckligt för att omintetgöra dem för alltid.

Den rysk-kinesiska konflikten har skänkt friskt blod åt alla de centrifugala krafter som öppet eller latent arbetade inom Sovjetblocket och den internationella kommunismen. Maoisterna skjuter skulden på Chrusjtjovs avstalinisering och säger att den berövade det socialistiska lägret den moraliska auktoritet som var dess enande element. Avstaliniseringen kunde förvisso bara hjälpa till att lösgöra de centrifugala krafterna, men de skapade dem inte. Det var stalinismens förtjänst. Det kan inte påpekas för ofta att genom sina byråkratiska övergrepp, vilka förödmjukade alla nationer – stora som små – inom Sovjets intressesfär, så förberedde stalinismen en fruktansvärd urladdning av nationalistiska känslor. Och på samma sätt som de spänningar vilka undertryckts inom Sovjetunionen inte längre kunde hållas tillbaka efter 1953, så kunde inte heller påfrestningarna eller spänningarna inom det ”socialistiska lägret” skjutas åt sidan längre. De måste finna ett utlopp. För att de samlade nationella besvikelserna och förbittringarna skulle bli botade eller avlägsnade var det nödvändigt att de öppet fick komma till uttryck. Och det var till och med ändå viktigare att vem som än styrde i Moskva, så skulle vederbörande vara fri från, och uppfattas som fri från, varje antydning om storrysk chauvinism och brutalitet. Först då kunde Sovjet vinna, eller vinna tillbaka, förtroendet från andra folk. Först då kunde de lössläppta centrifugala krafterna bidra till en ny balans och sammanhållning inom Sovjetblocket, i stället för att verka splittrande. Inte dämpad utan fortsatt avstalinisering, det vill säga ett annat slags avstalinisering, behövdes för att Sovjetunionen och dess allierade skulle bli i stånd att ta itu med en så svår historisk övergångsperiod. Chrusjtjovismen tillät besvikelserna att komma i dagen, men sedan eggades de upp i stället för att dämpas ner. Man släppte lös mäktiga centrifugala krafter, men sedan eggade man dem till maximal söndersplittring. Detta var orsaken till att slaget mot Kina följdes av en ny nationell missnöjesvåg i Östeuropa och upplösningen av den ”internationella kommunismen”.

5

Nyckeln till de flesta problem, utländska som inhemska, som möter Sovjetunionen ligger i förhållandet mellan den styrande gruppen och de arbetande massorna. I och med Chrusjtjovs störtande förkastades för en andra gång det system under vilket en enda ledare tyranniserade byråkratin som i sin tur terroriserade arbetarklassen. Den styrande gruppen vägrade att låta Chrusjtjov sätta sig på ryggen dem – de skakade av honom innan han lyckades sadla och tämja dem. För byråkratin var detta ett slags agerande i politiskt självförtroende, genom vilket den förkunnade att hädanefter var det dess kollektiva intresse och ambitioner som måste råda. Under Stalin var byråkratin bara en pretoriansk vakt, berövad all egen politisk identitet. Nu har det pretorianska gardet blivit ett eget, styrande skikt; svartsjukt bevakande sina privilegier och medvetet om sin roll, beredd att delegera makt till sina ledare, men ovilligt att avstå den till dem.

Den ledande gruppen i Sovjet har inrättat en ”intern demokrati” för sitt eget, exklusiva bruk. Man är noga med att inte utvidga de demokratiska rättigheterna till arbetare och bönder, till de lägre skikten inom byråkratin och till intelligentsian. Det motsägelsefulla i en sådan inställning är fullt uppenbart. Den ledande gruppen kunde hänföra sin egen ”emancipation” till en ensam ledares anpassning till nationens nya kulturella nivå och självförtroende och dess behov av ett mer modernt och rationellt styrelseskick. Men dessa faktorer, som nära nog har omöjliggjort återupprättandet av ett nytt personligt styre, strider också mot varje oligarkiskt ledarskap. När de arbetande massorna har växt ifrån den despotiska och patriarkaliska diktaturen kan de inte heller förlika sig med den ”kollektivistiska” formen av byråkratiskt förmynderskap. Även om de är oförmögna att bekämpa det öppet och över hela nationen, så motsätter de sig detta i tysthet och finner ut otaliga sätt att göra det allt mindre effektivt.

Det oorganiserade och oartikulerade, men hårda trycket underifrån är den avgörande faktorn i sovjetisk politik. Hierarkin måste, med eller mot sin vilja, dela sin nyvunna frihet med andra och visa att den inte längre behandlar staten och den nationella ekonomin som om det vore dess privata domäner. I det nya partiprogrammet förklarade Chrusjtjov att Sovjetunionen inte längre styrdes av proletariats diktatur, eftersom Sovjetstaten nu ”tillhörde hela folket”. Maoisterna replikerade att genom att ”likvidera den proletära diktaturen”, så hade chrusjtjovismen övergivit den marxistiska läran om staten, och de sovjetiska ledarnas ”borgerliga degeneration” framstod i öppen dager, liksom faran för en återgång till kapitalismen i Sovjet. Men där har maoisterna blandat ihop sken och verklighet. Ur teoretisk marxistisk synpunkt är naturligtvis tanken på Sovjetstaten som en stat som ”tillhör hela folket” lika omöjlig som Lassalles föreställning om *Folkstaten*, vilken Marx smulade sönder i sin ”Kritik av Gotha-programmet”. Enligt Marx skulle den proletära diktaturen ”vittra bort och förebåda det klasslösa och statslösa samhället. Men de chrusjtjovitiska ”teserna” (liksom vissa av de maoistiska påbuden) hade föga att göra med marxistisk teori. De var (och är) betydelsefulla för vad de var tänkta att uttrycka och föreslå, snarare än för sitt så kallade teoretiska innehåll. De var riktade till ett folk för vilket den proletära diktaturen och stalinismen hade blivit ett och samma begrepp. Och för dem var frasen om den proletära diktaturens slut ett löfte och en hoppningivande antydning – ett löfte om att ingen återvändo till de stalinistiska styrelsemetoderna skulle ske och en förhoppning om en utsträckning av de medborgerliga friheter, vilka folket hade längtat efter.

Vi har sagt att det okontrollerade styrelseskicket (vid sidan av rustningsbördan) är det största enstaka hindret för en balanserad tillväxt av Sovjetekonomin och för en mer hälsosam samhällsutveckling. Inga nya omorganiseringar av administrationen och inga nya påhitt och grepp i planeringen kan tjäna som surrogat för en fri kritikkraft och social kontroll. De medborgerliga rättigheterna är i dagens Sovjetunionen mindre än någonsin en fråga om blott och bart politik – de är oskiljaktiga delar i den rationella planeringen och skötseln av en modern och av alla ägd ekonomi. Så länge arbetarna inte är fria att hysa och uttrycka sina egna åsikter, antingen som producenter eller konsumenter, är ekonomin fjärrad från sina egna mänskliga inslag och ett offer för byråkratisk fantasi och korrupktion. Chrusjtjov undvek detta problem, men de skilda projekt som förts fram sedan hans frånträde, till exempel den så kallade Libermanplanen, lyckas inte heller få rätsida på förhållandena. Man föreslår nya bokföringssystem, ändrade amorteringsbelopp på fast kapital, avpassandet av utbudet av konsumtionsvaror till efterfrågan och andra administrativa nyordningar. Det må vara hur som helst med förtjänster och nackdelar med dessa förslag, men de kan inte lägga så mycket som ett uns till den totala nationella effektiviteten i jämförelse med vad som skulle tillföras den med hjälp av producenternas känsla av att byråkratin hade upphört att vara ensam beslutsfattare inom ekonomin. En sådan känsla skulle lösgöra ofantliga skaparkrafter. Det skulle handla om något som kunde liknas vid en andra nationalisering av industrin: den verkliga nationaliseringen till skillnad från den formella som har existerat hittills. Först när den stat som behärskar ekonomin själv står under samhällets kontroll kan socialismen börja fungera. Chrusjtjovregimens oförmåga att råda bot på dessa fel och bristfälliga proportioner i den ekonomiska strukturen var en återspeglning av den djupa klyfta mellan stat och samhälle som fortfarande existerar.

Oansvarig ledning är också den främsta, enskilda förklaringen till oredan inom de sovjetiska utrikesangelägenheterna och det förödande utbrottet av konflikten med Kina. Förvisso är det inte den politiska uppdelningen och splittringen av kommunistpartierna i höger, vänster och center, som skall anklagas för detta sakernas tillstånd. Tvärtom är denna splittring, som beror på uppluckringen av den ideologiska monoliten, en potentiellt framåtdrivande kraft. Förekomsten av olika riktningar återspeglar verkliga motsättningar, som faktiskt existerar i en pågående historisk process och faktiska dilemman vilka uppstår för en levande rörelse.

Tragedin består i vad skilda ”kommunistiska” byråkratier – i första hand den sovjetiska, men också den kinesiska – har gjort och gör för att först undertrycka skiljaktigheterna, sedan förstora upp dem över alla rimliga proportioner och så förvränga dem. Eftersom byråkratins intressen oundvikligen är nationella och eftersom deras tankegångar alltid rör sig inom nationalstatens gränser, så har de förvridit och förfalskat konfrontationen mellan olika åsiktsriktningar och dess i huvudsak internationella dialektik. I stället har de gjort det till en konfrontation mellan skilda nationella ambitioner och emotioner. På så sätt har en konflikt, som ursprungligen uppehöll sig vid giltigheten av eller inaktualiteten i Lenins åsikt om imperialismen och kommunismens taktik och strategi under hotet från kärnvapnen, urartat till en strid om territoriella krav och om gränser och till en osmaklig tvist som handlar om nationell stolthet och fördomsfullhet, en tvist värdig gammaldags rasister och imperialister. Även om Moskva och Peking ”nyktrar till” och gör slut på sådana här excesser (som när Moskva och Belgrad upphörde med sin ömsesidiga smutskastning), så kommer utsläppandet av så mycken dum och alltigenom reaktionär propaganda absolut att inverka demoraliserande i efterhand.

Men skulle den rysk-kinesiska konflikten någonsin ha antagit sådana groteska uttryck, om ledarna i Moskva och Peking hade tvingats stå för vad de gjorde inför en Sovjetkongress eller någon annan representativ församling? Om ryska kommunister fullt öppet, utan fruktan eller hopp om fördelar, kunde säga att de föredrog Maos eller någon annans åsikter framför Chrusjtjovs? Och om kineserna på samma sätt vore fria att förkasta Det Gudomliga Oraklets uppenbarelser?

Att ha ställt frågan är nära nog att ha besvarat den. Det finns ingen anledning att idealisera stämningarna bland massorna. Nästan ett halvt århundrade efter oktoberrevolutionen är många sovjetarbetare, bönder och intellektuella fortfarande infekterade av en smittsam chauvinism, ja av rasism. Och detsamma gäller utan tvivel också för andra länder inom Sovjetblocket. Såväl under Stalin som under Chrusjtjov har de bestämmande haft alltför lätt att i egna syften överse med eller uppmuntra nationalistiska fördomar och känslor. Och sedan de förvänt massorna, känner de sig tvingade att underblåsa deras hat och deras misstänksamhet. Detta är det samspel som är välkänt också från erfarenheten av den västliga socialdemokratin; ett samspel mellan ledarnas reaktionära böjelser och de reaktionära känslorna hos de styrda. Men det är, som Lenin ofta underströk, en skillnad mellan den okunniga och vildvuxna chauvinismen hos vanliga arbetare och bönder och den sluga, beräknande och obotliga nationella överlägsenhetskänslan hos de styrande (på samma sätt som det råder ändå större skillnader i de nationalistiska känslorna hos de förtryckta och de som förtrycker). Långt ner i folkdjupen, och hos intelligentsian, återfinns åtminstone två huvudriktningar: den ena strävar mot internationalism och den andra mot nationalism. I själva verket har dessa två riktningar bekämpat varandra på alla områden inom Sovjetsamhället. En öppen konfrontation mellan dem skulle nästan helt säkert försvaga de reaktionära ställningarna och stärka de progressivas. Social kontroll över byråkratin skulle göra det minst sagt svårt för de förra att fullfölja sina nationalistiska intriger och maktspel, vilka riktar sig mot andra ”arbetarstater”. Det är svårt att tänka sig att en ordentligt informerad sovjetisk allmänhet någonsin skulle ha godkänt en sådan hänsynslös attack mot Kinas vitala intressen som hemkallandet av de sovjetiska specialisterna. Inte för inte lät Chrusjtjov – som Stalins sanne lärjunge – hemlighålla den åtgärden för det sovjetiska folket och världen under loppet av nära fyra år, till dess kineserna själva började tala om dådets omfattning.

Ett slut på hemlighetsmakeriet, öppen diskussion, och offentlig kritik av dem som har makt och myndighet är nödvändigt för Sovjetunionen och alla dess allierade, om de skall kunna ta sig ut ur det moras dit chrusjtjovismen lett dem.

Olyckligtvis tillhör också Chrusjtjovs efterträdare, på samma sätt som han själv, det ledarskikt som formades av stalinismen, även om de förändrade sig under den efterstalinistiska perioden. Ledare av ett annat slag kan bara komma ur en yngre och mer upplyst generation, men de har ännu inte haft tid eller tillfälle att träda fram. Under tiden har Chrusjtjovs efterträdare uttryckligen förbundit sig att fortsätta arbetet på avstaliniseringen och därmed också göra slut på ”Chrusjtjovkulten”. Det ligger i deras eget intresse att hålla detta löfte. Men eftersom de också har sina rötter i stalinismen och chrusjtjovismen så kommer deras uppträdande sannolikt att vara tvetydigt.

Och hur har inte dessa tvetydigheter tornat upp sig! Stalin använde barbariska metoder för att driva barbarismen ut ur Ryssland. Chrusjtjov förgjorde stalinismen på ett stalinistiskt manér. Och nu försöker Brezjnev och Kosygin och deras kolleger att handskas med de förvirrande följderna av chrusjtjovismen på ett mer eller mindre chrusjtjovitiskt sätt. Var och en av regimerna har förpassat ut ur Ryssland åtskilligt av det onda de bekämpade. Men ändå, beroende på de medel man begagnat, har det onda fortsatt att krypa tillbaka. Stora delar av den primitiva ryska barbarismen levde kvar i Sovjetunionen vid slutet av Stalintiden. En stor rest av stalinismen fanns kvar i chrusjtjovismen även efter det att Stalins mumie hade avlägsnats ur mausoleet. Och nu, efter Chrusjtjovs detronisering, är Sovjet nerskräpat av spillrorna efter chrusjtjovismen. Men historien har likväl inte rört sig i en ond cirkel. Vad som återstått av den gamla barbarismen och stalinismen har gradvis späts ut för att anpassas till kraven på nationella och internationella framsteg. Nu håller de kvardröjande inslagen av chrusjtjovism kanske också på att reduceras på samma sätt. Och allteftersom spetsfundigheterna följer på varandra, så parodierar de också varandra. Om chrusjtjovismen bara fyllde en paus mellan två epoker, så kanske Brezjnevs och Kosygins styre inte är något annat än dess banala slut. Början, den otvetydiga början på en verkligt ny fas i den ryska revolutionen – och inte bara den ryska – är redan åtskilligt försenad.